

The Greek Review of Social Research

Vol 30 (1977)

30-31 B'-Γ'

Αποστερητική εργασία-αλλοτρίωση-ηθική

Αθανάσιος Δημ. Βακαλιός

doi: [10.12681/grsr.186](https://doi.org/10.12681/grsr.186)

Copyright © 1977, Αθανάσιος Δημ. Βακαλιός

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

To cite this article:

Βακαλιός Α. Δ. (1977). Αποστερητική εργασία-αλλοτρίωση-ηθική. *The Greek Review of Social Research*, 30, 214–226. <https://doi.org/10.12681/grsr.186>

ἀποστερητική ἐργασία - ἀλλοτρίωση - ἠθική

τοῦ
Θ. Βακαλιού

Υφηγητὴ Πολυτεχνείου Βουδαπέστης

Αὐτὸ τὸ ἔργο ἀποτελεῖ μέρος μελέτης
μέ θέμα τῆς σχέσεως τοῦ σύγχρονου σοσια-
λισμοῦ πρὸς τὴν ἐπιστημονικο-τεχνικὴ
ἐπανάσταση.

1. λίγα λόγια γιὰ τὴ χρῆση τῶν ὄρων

Μὲ τὴν ἔκφραση «ἀποστερητικὴ ἐργασία» θέλω ν' ἀποδώσω στὴν ἑλληνικὴ τὸν οὐγγρικὸ ὄρο «Dekvalifikalt Munka». Ἄκριβέστερα, θέλω νὰ αἰσθητοποιήσω τὸ περιεχόμενο καὶ τὸ κλίμα αὐτοῦ τοῦ οὐγγρικοῦ ὄρου. Ἀποτολμῶ τὴ χρησιμοποίηση αὐτῆς τῆς ἑλληνικῆς ἔκφρασης μόνο ἐπειδὴ ἡ κυριολεκτικὴ ἀπόδοση τοῦ οὐγγρικοῦ ὄρου στὰ ἑλληνικά εἶναι ἀκατόρθωτη. Εἶναι φανερό λοιπὸν πὼς μὲ τὴν ἔκφραση «ἀποστερητικὴ ἐργασία» δέν ἐπιδιώκω τὴν κατασκευὴ νέου ὄρου τῆς μαρξιστικῆς κοινωνιολογίας. Γι' αὐτὸ θὰ χρειάζονταν ἐξειδικευμένες ἀναλύσεις, ξένες πρὸς τὸ χαρακτῆρα αὐτῆς τῆς μελέτης.

Αὐτὸς ὁ ὄρος ἐδῶ χρησιμοποιεῖται γιὰ νὰ τονιστεῖ τὸ εἶδος τῆς ἐργασίας πού φτωχαίνει τὸν ἐργαζόμενο, σέ διάκριση πρὸς τὴν ἐργασία πού τὸν πλουτίζει, τὸν ἀνεθάζει. Τὰ δύο αὐτὰ εἶδη τῆς ἐργασίας (τῆς ἐργασίας πού υποθιβάζει καὶ τῆς ἐργασίας πού ἀνεθάζει τὸν ἐργαζόμενο) ἀποτελοῦν δύο συγκεκριμένες περιπτώσεις τῆς διάξευξης δημιουργικῆς ἐργασίας—μὴ δημιουργικῆς ἐργασίας. Ἡ διερευνήσή τους, συνεπῶς, στὴ βάση αὐτῆ πρέπει νὰ γίνεται μὲ ἀναφορὰ τὶς πραγματικῆς δυνατότητες καὶ τὶς προοπτικῆς ἀνάπτυξης τοῦ σοσιαλισμοῦ, τοὺς ἄμεσους καὶ τοὺς ἀπώτερους στόχους τοῦ.

Μὲ τὸν ὄρο τῆς ἀποστερητικῆς ἐργασίας ἐδῶ χαρακτηρίζουμε δύο εἰδῶν καταστάσεις: α) τὴν κατάσταση ὅπου ὁ ἐργαζόμενος κάνει δουλειὰ *πολύ κατώτερη ἀπὸ τὴν εἰδίκευσή του*. Δουλειὰ πού ἀπαιτεῖ ἀπ' αὐτὸν τὴν χρησιμοποίηση μόνον ἑνὸς κλάσματος τῶν ἀποχτημένων γνώσεών του καὶ τῶν ἱκανοτήτων του. Ἄν καὶ αὐτὴ ἡ κατάσταση δέν ἀποκλείει ἐντελῶς τὴ δημιουργικὴ δραστηριότητα, ὥστόσο—ἰδιαιτέρως ὅταν ἡ ἀνάληψη μιᾶς τέτοιας δουλειᾶς γίνεται ἀπὸ ἐξωτερικὴ ἀνάγκη—ὁ ἐργαζόμενος αἰσθάνεται τὴ δουλειὰ του σάν ξένη, σάν ἀλλότρια πρὸς αὐτόν. Καὶ β) τὴν κατάσταση ὅπου στὸν ἐργαζόμενο λείπει ἐντελῶς τὸ στοιχεῖο τῆς δημιουργικότητας.

α) Πρώτη μορφή τῆς ἀποστερήσεως καὶ οἰκονομικῆς ἐπιπτώσεως τῆς

Στὴν ἔρευνα τῆς πρώτης παραλλαγῆς τῆς ἀποστερητικῆς ἐργασίας τὸ λόγο ἔχουν κυρίως οἱ οἰκονομολόγοι (καὶ οἱ κοινωνιολόγοι) καὶ ὄχι οἱ φιλόσοφοι. Τὸ φαινόμενο τῆς ἐκτέλεσης καθηκόντων κατώτερου βαθμοῦ, ὡς πρὸς τὶς ἱκανότητες καὶ τὶς γνώσεις τοῦ ἐργαζόμενου, οἱ οἰκονομολόγοι τὸ ἀντιμετωπίζουν σάν περίπτωση σπατάλης τοῦ ἐργατικοῦ δυναμικοῦ, μὲ βαρεῖες ἐπιπτώσεις στὴ λαϊκὴ οἰκονομία, καὶ ὄχι σάν μορφή «πτώχυνσης» τοῦ ἀνθρώπου, σάν φορὰ δημιουργικῶν ἱκανοτήτων καὶ παρορμήσεων.

Στη συνέχεια παραθέτω μερικά χαρακτηριστικά στοιχεία για τη σπατάλη εργατικού δυναμικού με ύψηλη ειδίκευση. Σκοπός μου εδώ δεν είναι η αυτόνομη οικονομολογική διερεύνηση του προβλήματος, αλλά η αίσθητοποίηση του μεγέθους των επιπτώσεών του που σχετίζονται με το πρόβλημα της άποστέρησης.

Η Κεντρική Στατιστική Ύπηρεσία της Σοβιετικής Ένωσης το 1969 εξέτασε, σε 240 επιχειρήσεις, το πώς αξιοποιείται ο εργάσιμος χρόνος από τους μηχανικούς. Η έρευνα αυτή έδειξε τα παρακάτω: στά 27% των ειδικών οι άλλότητες προς το μηχανικό ασχολίες κάλυπταν τά 10% του εργάσιμου χρόνου τους, στά 30% των ειδικών τά 10-30% και στά 8% τά 30-50% του εργάσιμου χρόνου τους. Συνολικά τά 69% των μηχανικών, παράλληλα με τη δουλειά του μηχανικού, έκαναν και ασχολίες που δεν προϋπόθεταν άνωτερη ειδίκευση. Π.χ., γράψιμο εκθέσεων, αντίγραφο σχεδίων και έγγραφων, καθήκοντα άνεφοδιασμού, άκόμα και δουλειές συνδέσμου, κλπ.

Αν υποθέσουμε πώς αυτό τό φαινόμενο διακρίνει και τίς άλλες επιχειρήσεις της Σοβιετικής Ένωσης, τότε καταλήγουμε στο συμπέρασμα ότι στη Σ.Ε., στη διάρκεια ενός έτους, χάνονται 180 εκατομμύρια εργάσιμες ώρες μηχανικών. Μ' άλλα λόγια, 86.000 στελέχη με ύψηλη ειδίκευση, στην πράξη, δεν κάνουν δουλειά μηχανικού.¹ Μία σχετική έρευνα για την Τσεχοσλοβακία, που δημοσιεύτηκε τό 1970, άνάμεσα στ' άλλα, διαπιστώνει πώς κάθε τέταρτος διπλωματούχος άνωτερης σχολής κάνει δουλειά που δεν άπαιτεί ύψηλη ειδίκευση, ενώ σημαντικό τμήμα των άπόφοιτων των μεσαίων τεχνικών σχολών κάνει χειρωνακτική εργασία.²

Οί ευρύτερες έρευνες που άναφέρονται στα προβλήματα της σωστής αξιοποίησης του εργατικού δυναμικού δείχνουν την πολυπλοκότητα του ζητήματος. Π.χ., δείχνουν ότι οι γεωγραφικές και οι πληθυσμιακές διαστάσεις, ή έθνολογική ιδιαιτερότητα κλπ., δεν είναι καθόλου άμελητέοι παράγοντες της σχεδιομετρικής αντιμετώπισης του προβλήματος. Αυτό άφορά πρώτ' άπ' όλα τη Σοβιετική Ένωση.

Οί τεράστιες διαφορές στην πυκνότητα του πληθυσμού των δημοκρατιών και των διάφορων περιοχών της Σοβιετικής Ένωσης δυσχεραίνουν τη σωστή αξιοποίηση του εργατικού δυναμικού. Έτσι παρατηρείται τό φαινόμενο άλλου νά ύπάρχει πλεονασμός και άλλου πάλι έλλειψη εργατικής δύναμης. Τό φαινόμενο αυτό επηρεάζει τη δομή του εργατικού δυναμικού της χώρας, γενικά.

Σέ πολλές περιπτώσεις ή δομή του εργατικού δυναμικού δεν άναποκρίνεται στις τοπικές και τίς γενικότερες άνάγκες. Έτσι π.χ., εξαιτίας της μονόπλευρης βιομηχανικής άνάπτυξης της περιοχής των Ουράλιων και της Δυτικής Σιθηνρίας (όπου ή έλαφριά βιομηχανία και ή βιομηχανία τροφίμων είναι πκλύ λίγο άναπτυγμένες, όπως και οι ύπηρεσίες), οι γυναίκες είναι πολύ δύσκολο νά βροδν δουλειά. Ένώ στις περιοχές που μονόπλευρα άναπτύχθηκε ή «γυναικεία» βιομηχανία, π.χ. ή ύφαντουργία, εκεί οι άνδρες δεν βρίσκουν εύκολα δουλειά.

Παράλληλα με την πραγματική έλλειψη εργατικού δυναμικού στη Σ.Ε. ύπάρχει και φαινομενική έλλειψη. Σέ μερικές βιομηχανικές, σιδηροδρομικές εκμρήσεις, στην άγροτική οικονομία και σε άλλους τομείς, ύπάρχει πλεόνασμα εργατικού δυναμικού. Άλλά και τό φαινόμενο της ύποαπασχόλησης εργαζόμενων σε εκμρήσεις, τό προερχόμενο κυρίως από άδυναμίες στην όργάνωση, ζημώνει τη λαϊκή οικονομία. Σύμφωνα με τό περιοδικό Βορρόσι Έκονόμικι τό έτος 1966 ή σοβιετική βιομηχανία άπόλεσε 72 εκατομμύρια εργάσιμες μέρες. Άπό την άλλη μεριά δεν σπανίζουν οι περιπτώσεις της έλλοξης χρησιμοποίησης του βιομηχανικού (και άλλου, μη άγροτικού) εργατικού δυναμικού στην άγροτική οικονομία.³

Ατά τό φαινόμενο, άλλου λιγότερο και άλλου περισσότερο, ύπάρχουν και στις άλλες σοσιαλιστικές χώρες (με εξαίρεση, μάλλον, τη Λαοκρατική Γερμανία) και δυσχεραίνουν την πραγματοποίηση των στόχων της έντατικής άνάπτυξης της οικονομίας...

Άλλά, όπως είπα και προηγουμένως, εδώ μās ενδιαφέρει ή ανθρώπινη πλευρά του θέματος της αξιοποίησης του εργατικού δυναμικού. Άπό αυτή την άποψη ή δεύτερη παραλλαγή της άποστέρησης έχει πιο βαρειές συνέπειες για τον εργαζόμενο, σάν ύπαρξει ίκανή για δημιουργία.

β) Δεύτερη μορφή της άποστέρησης και οι ανθρώπινες επιπτώσεις της

Στη δεύτερη περίπτωση ή έννοια της άποστέρησης χρησιμοποιείται για τό χαρακτηρισμό της εργασίας από την οποία λείπει έντελώς τό στοιχείο της δημιουργικότητας. Η έννοια της άποστέρησης εδώ χρησιμοποιείται για τό χαρακτηρισμό της εργασίας που ύποβιβάζει, αντί νά ανεβάξει, τον άνθρωπο, σάν φορέα της δημιουργικότητας. Πρόκειται για τό είδος της εργασίας που στερείται έντελώς τό στοιχείου της άνευέργειας, της παραπέρα ειδίκευσης και καλλιέργειας του εργαζόμενου. Πρόκειται για τό είδος της εργα-

1. Βλέπε στη Λιταροπόνογια Γκαζέτα (No 37, 1969) και στο βιβλίο του Σιμαί Μιχαί, Πρώς την τρίτη χιλιετήριδα, Βουδαπέστη, 1971, σελ. 327.

2. Σιμαί Μ., στο ίδιο, σελ. 308.

3. Βλέπε άναφορά στο Βορρόσι Έκονόμικι (No 10, 1969) άπό τό Σιμαί. Στο ίδιο του έργο, σελ. 309.

σίας πού ἡ ἄσκησή της, ὕστερα ἀπό ἓνα ὁρισμένο χρονικό διάστημα, ἐξουδετερώνει καί τήν ὑπολανθάνουσα ἀκόμα πρωταρχική ἔφεση τοῦ ἐργαζόμενου γιά δημιουργική ἐργασία, γιά δημιουργική στάση ἀνέναντι στό ἐργασιακό περιβάλλον.

Ἐνδιαφέρει ν' ἀναφερθῶ ἐδῶ σ' ἓνα χωρίο τοῦ Μάρξ, ὅπου ἀναλύει μιᾶ ἄποψη τοῦ σύνθετου προβλήματος τῆς ἀλλοτρίωσης τοῦ ἐργάτη ἀπό τήν ἐργασία του. Τό χωρίο αὐτό, μόνο του, δέν ἐκφράζει τό οὐσιαστικό κοινωνικό περιεχόμενο τῆς ἀλλοτρίωσης τοῦ ἐργάτη, πού συνίσταται στό ὅτι τά δημιουργήματα τῆς ἐργασίας του ἀποχωρίζονται ἀπό αὐτόν κυριαρχοῦν ἀπάνω του μέ τή μορφή τῶν κεφαλαίου πού τόν ἐκμεταλλεύεται. Μέ αὐτή τήν ἔννοια ὁ ἐργάτης στό σοσιαλισμό δέν εἶναι ἀλλοτριωμένος.

Στό σοσιαλισμό ὁ ἐργάτης δέν εἶναι ἐκμεταλλευόμενος—καί ὅταν ἀκόμα ὁ ἴδιος αἰσθάνεται τήν ἐργασία του ξένη πρὸς τόν ἑαυτό του. Ἡ ἀποξένωση του ἀπό τήν ἐργασία του σχετίζεται, πρῶτ' ἀπ' ὅλα, μέ τό χαρακτήρα τῆς ἐργασίας πού κάνει καί μέ τίς συνθήκες τῆς δουλειᾶς. Ἀπό αὐτή τήν ἄποψη τό ἀπόφθεγμα τοῦ Μάρξ, πού παραθέτω στή συνέχεια, μπορεῖ νά χρησιμοποιηθεῖ γιά τό χαρακτηρισμό τῆς κατ' ἐξοχὴν ἀποστερητικῆς ἐργασίας, γενικά. Πρόκειται γιά τίς περιπτώσεις, ὅπου «ὁ ἐργάτης δέν ἐπιβεβαιώνει τόν ἑαυτό του στήν ἐργασία, ἀλλά ἀρνείται τόν ἑαυτό του, νοιώθει μίζερος καί καθόλου εὐτυχισμένος, δέν ἀναπτύσσει ἐλεύθερα τήν πνευματική καί φυσική του ἐνεργητικότητα, ἀλλά ἀνεκρῶνει τή σάρκα του καί καταστρέφει τό πνεῦμα του. Ἐτσι ὁ ἐργάτης θρίσκει τόν ἑαυτό του μόνο ἐξῶ ἀπό τήν ἐργασία του: τήν ὥρα τῆς ἐργασίας του αἰσθάνεται ἐξῶ ἀπό τόν ἑαυτό του. Νοιώθει ἄνετα ὅταν δέν θρίσκειται στή δουλειά του. Ἐτσι ἡ ἐργασία του δέν εἶναι ἐθελοντική, ἀλλά καταναγκαστική· εἶναι καταναγκαστική ἡ ἐργασία. Γιά τό λόγο αὐτό ἡ ἐργασία δέν εἶναι ἡ ἱκανοποίηση μιᾶς ἀνάγκης, ἀλλά ἓνα μέσο νά ἱκανοποιήσει ἀνάγκη ἐξῶ ἀπό αὐτήν. Ὁ ἄλλοτριος χαρακτήρας τῆς φαίνεται καθαρά ἀπό τό γεγονός ὅτι μόλις πάψει νά ὑπάρχει φυσικός ἢ ἄλλος ἐξαναγκασμός ἡ ἐργασία ἀποφενύγεται σάν μάστιγα...»⁴

Στή συνέχεια, ὅταν μιλοῦ γιά τήν ὑπαρξή ἄμεσης σχέσης ἀνάμεσα στήν ἀποστερητική ἐργασία καί τήν ἀλλοτρίωση, πρῶτ' ἀπ' ὅλα αὐτό τό εἶδος τῆς ἀποστερητικῆς ἔννοια.

Ἡ ἀποστερητική ἐργασία, ἀπό τή φύση της, εἶναι ξένη πρὸς δύο βασικούς στόχους τοῦ σοσιαλισμοῦ. Πρὸς τό στόχο πού ἀναφέρεται στήν ταύτιση τοῦ ἐργαζόμενου μέ τήν ἐργασία του καί πρὸς τό στόχο πού ἀφορᾷ τήν πολυπλευρῆ ἀνάπτυξη τῶν ἐργασιακῶν καί τῶν εὐρύτερων ἱκανο-

τήτων καί γνώσεων τοῦ ἀνθρώπου. Μ' ἄλλα λόγια, εἶναι ξένη πρὸς τό στόχο τῆς σοσιαλιστικῆς ἀνάπτυξης καί ἀρτίωσης τῶν ἀνθρώπων. Γι' αὐτό, ἀπό αὐτή ἐδῶ τῆ σκοπιά, ἡ ἀποστερητική ἐργασία εἶναι, κατ' ἀρχήν, ἀλλοτριωτική ἐργασία.

Ἐν μέρει διαφορετικά ἔχουν τά πράγματα, ὅταν θέλουμε νά προσδιορίσουμε τήν οικονομική καί τήν ἱστορική λειτουργία τῆς ἀποστερητικῆς ἐργασίας, μέσα στίς συνθήκες τῆς οἰκοδόμησής τοῦ σοσιαλισμοῦ. Σ' αὐτή τήν περίπτωση, πρέπει νά ἔσκεινουμε ἀπό τήν ἀδιαμφισβήτητη ἀλήθεια πῶς, ἐντοπιζόμενη στά πλαίσια τοῦ κοινωνικο-ἱστορικοῦ γίνεσθαι, ἡ κοινωνικά ἀναγκαῖα ἐργασία—συνεπῶς καί ἡ κοινωνικά ἀναγκαῖα ἀνείδικη καί ἡμειδίκευτη ἀποστερητική ἐργασία—,σὴν πάλι γιά τή δημιουργία κοινωνικῶν καί ἀνθρώπινων σχέσεων ἀνώτερης ποιότητας, εἶναι ἓνας θετικός συντελεστής. Αὐτό ὅμως δέν αἰρεῖ τή διαπίστωση ὅτι αὐτοῦ τοῦ εἶδους ἡ ἐργασία στόν ἐργάτη-φορέα της ἐπιδρᾷ ἀλλοτριωτικά. Γι' αὐτό ἀκριβῶς ὁ σκοπὸς τοῦ σοσιαλισμοῦ προδιαγράφουν τήν κατάργηση ὅλων τῶν εἰδῶν τῆς ἀνείδικευτης, τῆς ἀποστερητικῆς ἐργασίας. Ὅμως στίς σημερινές συνθήκες ἡ ἀνείδικη καί ἡμειδίκευτη ἐργασία ἀποτελοῦν ὀργανικό στοιχεῖο τῆς πολιτικῆς τῆς ἀπασχόλησης: Ἡ κοινωνία ἔχει χρεός νά φροντίσει γιά τήν ἐπένδρωση τῶν ἀντιστοιχῶν ἐργασιῶν μέ τό ἀναγκαῖο ἀνείδικητο καί ἡμειδίκευτο ἐργατικό δυναμικό.

Μέ τήν ἄμεση πρακτική σπουδαιότητα αὐτοῦ τοῦ καθήκοντος ἐξηγεῖται, πρῶτ' ἀπ' ὅλα, ὁ τρόπος πού οἱ οικονομολόγοι καί οἱ πολιτικοὶ ἀντιμετωπίζουν τό πρόβλημα τῆς καλύτερης, τῆς ὀρθολογικῆς ἀξιοποίησης τοῦ ἐργατικοῦ δυναμικοῦ. Δηλαδή τό ὅτι, κατά τήν ἀντιμετώπιση αὐτοῦ τοῦ προβλήματος, θάζουν κατά μέρος τό γεγονός ὅτι ἡ μὴ δημιουργική, ἡ μονότονη καί ἀνιαρῆ, ἡ ἀποστερητική ἐργασία ἐπιδρᾷ ἀλλοτριωτικά πάνω στόν ἐργάτη καί, σάν ἄνθρωπο, τόν φθοαίνει. Οἱ ἰδεολογικές καταβολές αὐτῆς τῆς συμπεριφορᾶς ἀνάγονται, κυρίως, στήν ἀπολυτοποίηση τῆς θέσης ὅτι ἡ αὐξηση τῆς παραγωγικότητας τῆς ἐργασίας ἀποφασίζει γιά τήν ἀνωτερότητα τοῦ σοσιαλισμοῦ, γιά τήν προχωρητική του πορεία πρὸς τόν κομμουνισμό. Ἀντίληψη πού κρίνει τά πάντα ἀπό τό ἐκφραζόμενο σέ ἀριθμούς οικονομικό ἀποτέλεσμα. Καί εἶναι φανερό πῶς κρινόμενη ἡ ἐργασία τοῦ ἀνθρώπου μέ αὐτό τό κριτήριο χάνει τό προσωπικό της χρῶμα. Στήν ἀντιμετώπιση τοῦ προβλήματος τῆς καλύτερης ἀξιοποίησης τοῦ ἐργατικοῦ δυναμικοῦ, αὐτό πού ἐνδιαφέρει δέν εἶναι ὁ βαθμός πού τό ἄτομο, σάν φορέας δημιουργικῶν ἱκανοτήτων καί ἀνθρώπινων ἀξιών, αυτοπραγματώνεται, ἀλλά ὁ βαθμός πού αὐτό, μέ τήν ἐργασία του, συμβάλλει στό ἀνάθεσμα τῆς παραγωγικότητας τῆς κοινωνικῆς ἐργασίας, στήν πραγματοποίηση τῶν ἐκστότε παραγωγικῶν καί οικονομι-

4. Κ. Μάρξ, *Οἰκονομικά καί φιλοσοφικά χειρόγραφα*, Ἐκδόσεις «Γλάρος», 1975, σελ. 95-96.

κάν στόχων. Τό ότι ή ἀποστερητική εργασία ἐπενεργεί άλλοτρωτικά άπάνω στό άτομο και τό φράζει τό δρόμο της άνθρωπίνης αυτοπραγματώσης του, θρίσκειται έξω από τό όπτικό πεδίο αυτής της άποψης. Μά και τό αίτημα της δημιουργίας των υλικών προϋποθέσεων για τόν έξανθρωπισμό της εργασίας υποτάσσεται στις άπαιτήσεις της αναπτυξιακής οικονομικής πολιτικής, με κέντρο άναφοράς την αύξηση της παραγωγικότητας της εργασίας, την παραγωγική άποδοτικότητα και τό οικονομικό κέρδος. Κι άς μήν ξεχνάμε πώς ή δημιουργία των υλικών προϋποθέσεων για τόν έξανθρωπισμό της εργασίας είναι μία πολυάπαιτη υπόθεση, και οί σοσιαλιστικές χώρες μόνο βαθμδόν και σταδιακά μπορούν—στό βαθμό που τεχνικά-τεχνολογικά και οικονομικά απαιτούνται—νά την επιτύχουν.

Άπό τά παραπάνω προκύπτει πώς γι' αυτή την άντίληψη, άν κριθεί σύμφωνα με την έσωτερική δομική της λογική, τό κοινωνικό πρόβλημα της αντίσταθμισής και του περιορισμού των άλλοτρωτικών επιπτώσεων που σχετίζονται με την άποστερητική εργασία, σάν αυτόνομο πρόβλημα, δέν ύφίσταται. Έτσι έξηγεΐται ή πλήρης άγνοία του άπό τούς «λογικά σκεπτόμενους» ειδικούς-φορείς αυτής της άντίληψης. Γι' αυτούς, τό κύριο πρόβλημα στό σοσιαλισμό συνίσταται στην άνάπτυξη της τεχνικής (και της επιστήμης), που άποτελεί τόν κυριότερο όρο για την επίτευξη της πιο ύψηλης παραγωγικότητας της εργασίας. Έξάλλου, σύμφωνα με την άπλουστευτική λογική δομή αυτής της άποψης, ή καθολική εφαρμογή της νέας τεχνικής (αυτοματοποίηση) συνεπάγεται άναγκαία την καθολίκευση της δημιουργικής εργασίας, «συνεπώς» και τόν καθολικό έξανθρωπισμό της εργασίας.

Στή διερεύνηση για τίς βαθύτερες καταβολές αυτής της διανοητικής συμπεριφοράς βρίσκουμε ότι αυτή ξεκινά από την άντίληψη εκείνη που συνδέει, με άμεσο τρόπο, την κοινωνική πρόοδο με την άνάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων έξαιρόντως τόν άποφασιστικό ρόλο της τεχνικής προόδου στην διαδικασία της ιστορικής μεταλλαγής. Σύμφωνα με αυτή την άποψη, τά στάδια της ιστορικής άνάπτυξης άντιστοιχούν, με άναπόδραστο τρόπο, στα στάδια της τεχνικής προόδου. «Συνεπώς», ή συνεχώς έξελισσόμενη ιστορία της τεχνικής είναι αυτή ή ίδια ή άναπτυσσόμενη ιστορία της ανθρωπότητας, από τά κατώτερα στάδια της ανθρωπίνης ζωής μέχρι τά άνώτερα. Έτσι, ή αυτονομία της τεχνικής προόδου στη σκέψη (και στην έρευνα) του μαρξιστή αυτής της νοοτροπίας, είναι έπιτρεπτή και επιδιώκεται. Η διαλεκτική της ανθρωπίνης ιστορίας άπλουστεύεται στό έπακρο. Αυτό που ενδιαφέρει είναι ο σαφής προσδιορισμός των σταδίων της τεχνικής προόδου. Και με τή γνώση αυτού όλα τά άλλα κοινω-

νικά και ιστορικά προβλήματα καθίστανται «αυτονόητα». Σύμφωνα με αυτή την άποψη, ή αυτοματοποίηση έκπροσωπεί τό τρίτο, ποιοτικά νέο, στάδιο στην άνάπτυξη των μέσων της εργασίας (εργαλεία, μηχανές, αυτοματοποίηση), που αντιπροσχει, σε ένα νέο στάδιο της ιστορικής προόδου—στό σοσιαλισμό.

Γι' αυτή την άντίληψη και μεθοδολογία, ή αυτοματοποίηση ύπάρχει σάν ανεξάρτητη από τη θέλησή μας υλικότεχνική άντικειμενική πραγματικότητα, που με καθοριστικό τρόπο επηρεάζει τη ζωή μας. Μάλιστα στη μαρξιστική φιλοσοφία συχνά συναντάμε και μία εύρύτερη παραλλαγή αυτής της άντίληψης κατά την όποια όχι μόνο ή αυτοματοποίηση, αλλά και ή επιστημονικοτεχνική επανάσταση (που ένσωμακώνει την επιστημονική και την τεχνική πρόοδο, την επανάσταση στην πληροφορηση, τίς επικοινωνίες, την όργάνωση και διεύθυνση, την εκπαίδευση, κλπ.), άκόμα και ή επιτάχυνση των ρυθμών άνάπτυξης της επιστημονικο-τεχνικής επανάστασης, συνιστούν ανεξάρτητη από τη θέλησή μας άντικειμενική διαδικασία.⁵

Οί όπαδοί αυτής της άποψης, στη διερεύνηση του συσχετισμού άνθρωπος-τεχνική, ξεκινοδν από την ύπόθεση ότι τό ενεργητικό στοιχείο αυτού του συσχετισμού δέν είναι ο άνθρωπος, αλλά ή τεχνική. Ο άνθρωπος, σάν παραγωγική δύναμη, μόνο κάτω από την «επίδραση» της τεχνικής ενεργοποιείται. Η είσαγωγή από μερικούς του συνεπτεστή όργάνωση, που συνδέει τόν άνθρωπο με την τεχνική, σημαίνει άπλως τη συμπλήρωση του σχήματος άνθρωπος-τεχνική και όχι τή μεταβολή του. Η μονόγραμμη μηχανιστική ντετερμινιστική δομή αυτού του σχήματος παραμένει άνέπαφη. Η λογική αυτού του θελωτιωμένου σχήματος έχει ως έξηξ: Η νοούμενη σάν άπλή υλική πραγματικότητα νέα τεχνική (αυτοματοποίηση) «επιδρά» μεταπλαστικά στην όργάνωση, ή όποια (παράλληλα με την αυτόνομη επίδραση της τεχνικής) άσκει επίσης επίδραση πάνω στον άνθρωπο και τόν μεταβάλλει—πρός τό καλύτερο—με τόν όρο πώς οί άλλαγές στην τεχνική και την όργάνωση συντελοδνται πάνω στη βάση του συστήματος της κοινωνικής ιδιοκτησίας, δηλαδή μέσα στις συνθήκες της σοσιαλιστικής ιδιοκτησίας.

Πολλοί μαρξιστές μιλοδν για την άρχή της προσαρμογής της όργάνωσης στις άπαιτήσεις της εκάστοτε τεχνικής σάν να πρόκειται για άλήθεια που δέν επιδιώκεται καμιά άμφισβήτηση, δηλαδή καμιά θελτίωση. Συχνά διαβάσουμε σε πανεπιστημακά έγχειρίδια, αλλά και σε «αδστηρά» επιστημονικά συγγράμματα, πώς «ή έσωτερική λογική

5. Βλέπε, Γκυοδργκυ Ντ. Σάκασις, *Όργάνωα και επιστημονικο-τεχνική επανάσταση*, Βουδαπέστη, 1973, σελ. 11.

τῆς τεχνικῆς ἀποφασίζει καί γιά τό ποιές μορφές ὀργάνωσης εἶναι οικονομικότερες».

Δέν ἀμφισβητοῦμε, βέβαια, τό γεγονός ὅτι ἡ ὀργάνωση τῆς ἐργασίας, γιά νά τελεσφορήσει, πρέπει νά στηρίζεται στίς τεχνικές καί τίς τεχνολογικές πραγματικότητες, καί νά τίς ἀξιοποιεῖ. Ἀμφισβητοῦμε ὅμως τήν ὑποταγή τῶν παράγοντα ἀνθρώπου, καί σάν δημιουργοῦ τῆς ὀργάνωσης, στή «λογική τῆς τεχνικῆς», τονίζοντας τή σπουδαιότητα τῆς ἀνθρώπινης πρωτοβουλίας στή διαμόρφωση καί τήν ἐπιλογή τῶν καταλληλότερων ὀργανωτικῶν μορφωμάτων. Ὅσον ἀφορᾷ δέ τό σοσιαλισμό, δηλαδή τή σοσιαλιστική ἀνάπτυξη τοῦ κοινωνικοῦ περιβάλλοντος, ἐξαιρούμε τή σημασία τῆς ριζοσπαστικῆς στάσης στά ζήτήματα τῶν ὀργανωτικῶν μεταρρυθμίσεων, πράγμα πού αὐτή ἡ ἀποψη ἀγνοεῖ ἐντελῶς.

Ἰδιαίτερα, ὅσον ἀφορᾷ τό παρόν καί τό ἄμεσο μέλλον τῶν σοσιαλιστικῶν χωρῶν, ἔχει σημασία νά τονίσουμε ὅτι μόνον ἐφόσον αὐτές οἱ χώρες στηριχθοῦν στήν αὐτενεργό καί πρωτόβουλη δράση τῶν ἐργαζόμενων εἶναι δυνατό ν' ἀντιμετωπίσουν—μέ τή βοήθεια τῶν νέων ὀργανωτικῶν μορφῶν καί τῶν νέων ἐργασιακῶν κοινοτήτων—τά ἀλλοτριωτικά φαινόμενα πού πηγαῖζουν ἀπό τήν ἀποστερητική ἐργασία, προετοιμάζοντας συγχρόνως τό ἔδαφος γιά τή μελλοντική καθολική καί ὀριστική ἐξάλειψη τῆς ἀλλοτρίωσης, γενικότερα.

2. ἡ ὀργάνωση σάν μέσο καταπολέμησης τῆς ἀλλοτρίωσης

Στήν ἐξέταση αὐτοῦ τοῦ προβλήματος πρέπει νά λαμβάνεται ὑπόψη ὅτι παρά τήν ἀυξανόμενη σπουδαιότητα τοῦ ἀνθρώπινου παράγοντα στή διαμόρφωση τῆς ἀναπτυξιακῆς οικονομικῆς πολιτικῆς, ἡ ἀρχή τῆς ἀποδοτικότητας τῆς ἐργασίας καί τῶν οικονομικῶν κέρδους ἐξακολουθοῦν νά δρῶν σάν τά καθοριστικά κίνητρα καί κριτήρια τῆς τεχνικῆς προόδου. *Οἱ σοσιαλιστικές χώρες δέν εἶναι ἀκόμα σέ θέση νά ὑποτάξουν τήν τεχνική πρόοδο στήν ἀρχή τοῦ ἀνθρώπου.* Γιά πολύν καιρό ἀκόμα ἡ ἀρχή τοῦ ἀνθρώπου θά λειτουργεῖ σάν παράλληλο μέ τήν ἀρχή τοῦ οικονομικοῦ δυναμικοῦ σύστημα ἀναφοράς, καί μόνο ἐν μέρει σάν ἐνδογενές σύνδρομο τῆς τεχνικῆς καί τῆς οικονομικῆς ἀνάπτυξης.

Ἡ πλήρης ἐφαρμογή τῆς ἀρχῆς τοῦ σοσιαλιστικοῦ οὐμανισμοῦ, σύμφωνα μέ τήν ὁποία ὅλα πρέπει νά ὑποτάσσονται στό σκοπό τῆς βιοτικῆς ἄνεσης καί τῆς ἐλευθέρης δημιουργικότητας τοῦ ἀνθρώπου (ὅλων τῶν ἀνθρώπων), εἶναι πολυδάπανη «ἐπιχείρηση». Στήν Οὐγγαρία π.χ. σχεδόν τό 50 % τοῦ συνολικοῦ ἀριθμοῦ τῶν βιομηχανικῶν ἐργατῶν ἐργάζονται σέ δουλειές πού, στίς σημερινές συνθήκες ἐργασίας, ἡ πλήρης μηχανοποίηση τους δέν θά ἴταν οικονομικά σμύφεροσα. Ὅσον ἀφορᾷ τίς προοπτικές τοῦ μέλλοντος, ὑπαινίσσο-

μαί πῶς στά ἐπόμενα 10-15 χρόνια ἡ εἰσαγωγή καί ἡ διάδοση σύγχρονων ἐγκαταστάσεων πού θά προξενούσαν ἐπανάσταση στίς φορτοεκφορτώσεις, δηλαδή σέ ἕναν τομέα ὅπου σέ μαζική κλίμακα χρησιμοποιεῖται ἡ μὴ δημιουργική, ἡ ἀνειδίκευτη ἐργασία, εἶναι στόχος ἀνέφικτος. Ἄν τώρα σέ ὅλα αὐτά προσθέσουμε ὅτι στά προσεχῆ ἔτη προβλέπεται ἡ σχετικά εὐρεία εἰσαγωγή στήν παραγωγή τοῦ μερικοῦ αὐτοματισμοῦ, πού εὐνοεῖ τό σύστημα τῆς ἄλυστιδας, δηλαδή τή χρησιμοποίηση, σέ μαζική ἔκταση, τῆς ἡμιειδίκευτης ἐργασίας, καί λάθουμε ἐπίσης ὑπόψη πῶς, γιά μιά μεγάλη περίοδο, θά συνεχίσει νά δρᾷ ἡ τάση τῆς αὐξήσεως τοῦ ἐργατικοῦ δυναμικοῦ στόν τριτογενή τομέα καί στή δουλειά τοῦ γραφείου, τότε θά μπορέσουμε νά καταλάβουμε καλύτερα τήν πρακτική σπουδαιότητα τῆς παρατήρησης ὅτι τό ἀντιστάθμισμα καί ὁ περιορισμός τῆς ἀλλοτρίωσης, πού ἀπορρέει ἀπό τήν ἀνειδίκευτη καί τήν ἡμιειδίκευτη ἐργασία, ἐξακολουθεῖ νά παραμένει ἕνα ἀπό τά σπουδαιότερα καθήκοντα τῆς σοσιαλιστικῆς κοινωνίας.

Ἔτσι, στά ἐπόμενα χρόνια, ἡ ἀναδιάρθρωση καί ἡ τελειοποίηση τοῦ ὀργανωτικοῦ συστήματος, ἡ καλύτερευση τῆς ποιότητας τῶν διαθρόπινων σχέσεων στός χώρους ἐργασίας, ἡ ἀρτίωση τῶν ὑφισταμένων ὁμάδων ἐργασίας σοσιαλιστικῆς ὕφης καί ἡ δημιουργία νέων, ἡ ἐξασφάλιση τῶν ἀπαραίτητων συνθηκῶν γιά τήν ἄσκηση ἀπό ὅλους τοὺς ἐργαζόμενους, καί σέ βάθος, τῶν δημοκρατικῶν διαδικασιῶν, ἀποτελοῦν, γιά τό ἄμεσο μέλλον, τοὺς σημαντικότερους συντελεστές γιά τό ἀντιστάθμισμα καί τόν περιορισμό τῆς ἀλλοτρίωσης στή δουλειά. Παράλληλα ὅμως, μ' αὐτό τό σύνθετο καθήκον, ἡ κοινωνία πρέπει νά προετοιμάσει τό ἔδαφος μέ ἐπιμονή καί μέ φρόνηση γιά τό πέρασμα σέ ἕνα ἄνωτερο στάδιο ἀνάπτυξης, ὅπου θά καταστεί δυνατή ἡ πληρέστερη σύζευξη τῆς ἀρχῆς τοῦ οικονομικοῦ δυναμικοῦ μέ τήν ἀρχή τοῦ σοσιαλιστικοῦ οὐμανισμοῦ.

Οὐσιαστικό ὄρο γιά τή μετάβαση σ' αὐτό τό στάδιο ἀνάπτυξης ἀποτελεῖ ἡ διέγερση καί ἡ ἐμβάθυνση τῶν ἐρευνῶν πού ξεπερνῶν τά πλαίσια τοῦ συστήματος «ἄνθρωπος-τεχνική-παραγωγικό περιβάλλον», δηλαδή τῶν ἐρευνῶν πού ἀγκαλιάζουν ὅλους τοὺς οὐσιαστικούς συντελεστές τῆς συσχέτισης Κοινωνία - Ὄργάνωση - Ἄτομο - Ὄργάνωση - Κοινωνία.

Στή βάση τῶν πορισμάτων αὐτῶν τῶν ἐρευνῶν πρέπει νά οἰκοδομηθεῖ ἕνα βιομηχανικό καί ἕνα εὐρύτερο ὀργανωτικό σύστημα, πού θά ἐπιτρέψει τή δυναμική ἐναρμόνιση τῶν παραγωγικῶν στόχων (αὐξηση τῆς παραγωγικότητας τῆς ἐργασίας + οικονομικό κέρδος) μέ τοὺς ἐξανθρωπιστικούς στόχους τοῦ σοσιαλισμοῦ—καί στό ἐπίπεδο τῆς συγκεκριμένης ὀργάνωσης.

Στή συγκρότηση τῶν συγκεκριμένων ὀργανωτι-

κων μορφωμάτων, μαζί με τις γενικές αναφορές, πρέπει να λαμβάνεται υπόψη και η εμπειρία που λέει ότι και το πιο τέλει οργανωτικό μόρφωμα, στην πράξη, ύφισται σημαντικές αλλοιώσεις. Όχι μόνον η ποιότητα της δουλειάς, το παραγωγικό περιβάλλον, η τεχνολογία και οι αποδοχές, δηλαδή οι κύριοι αντικειμενικοί συντελεστές της λειτουργίας της οργάνωσης, αλλά και άλλοι υποκειμενικοί παράγοντες που σχετίζονται με την ανθρώπινη ποιότητα του ατόμου, με τον προσωπικό χαρακτήρα των εργαζομένων (και των προϊσταμένων) επηρεάζουν τη λειτουργία του συγκεκριμένου οργανωτικού μορφώματος και συντελούν στη μεταλλαγή του. Σχετικά με αυτή τη διαπίστωση, είναι άξια προσοχής οι ακόλουθες παρατηρήσεις: «Οι ψυχολογικές έρευνες θεσιώνουν πώς ο χαρακτήρας της προσωπικότητας του εργαζομένου επηρεάζει τη συμπεριφορά του άνεαν στην στή διεύθυνση. Υπάρχουν εργαζόμενοι που δεν ενδιαφέρονται να ξεχωρίσουν, με τη δουλειά τους, από τους άλλους. Και είναι τόσος ο φόβος τους για το ένδεχομένο της άποτυχίας, ώστε τρομάζουν και στην ιδέα άκόμα της άνάληψης άτομικής ύπευθυνότητας. Πολλοί από αυτούς επιζητούν έξω από τη δουλειά τους την 'αυτοπραγματώσή τους'. Η μοναδική τους έγνοια, στή δουλειά, είναι πώς να σκοτώσουν το χρόνο τους...». Σε μία ειδική μελέτη διαπιστώνεται ότι οι άνθρωποι που δεν χαρακτηρίζονται από την τάση της επιβολής πάνω στους άλλους και οι όποιοι, ωστόσο, σαν άτομα επιθυμούν να διακριθούν, στις σχέσεις τους με τους προϊσταμένους τους θέλουν να δείξουν ότι είναι ικανοποιημένοι με τα καθήκοντα που τους ανατίθενται, και πώς οι όροι της δουλειάς τους βελτιώνονται. Άπεναντίας, σε όσους η άυθεντικότητα και η άγλη της εξουσίας, έχει μεγαλύτερη βαρύτητα από την τάση τους να ξεχωρίσουν, με τη δουλειά τους, από τους άλλους, αυτή η συμπεριφορά σπάνια εμφανίζεται. Αυτό που βαραίνει στις έκτιμήσεις τους δεν είναι το τι εκπροσωπούν σαν άνθρωποι και σαν δημιουργικά άτομα, αλλά το πώς θεση κατέχουν στο σύστημα της ιεραρχίας. Επιθυμούν να κερδίσουν την εύνοια των προϊσταμένων τους για ν' άνεθούν... Έξάλλου, υπάρχουν και εργαζόμενοι που, στο άμεσα περιβάλλον τους, στην οικόγένεια και στον προηγούμενο τόπο της δουλειάς τους, τόσο πολύ έχουν πιά συνηθίσει να ζούν κάτω από τις άμεσες προσταγές των άλλων, ώστε τη μορφή της έμμεσης διεύθυνσης ούτε καν την παίρνουν για διεύθυνση. Καταρτώνται τα πολλά δικαιώματα που τους παρέχει αυτός ο τρόπος διεύθυνσης, ένδ, από την άλλη μεριά, θέλουν να απαλλαγούν από την εύθνη για τα καθήκοντα που τους ανατίθενται.⁶

Και αυτές οι νύξεις συνηγορούν για την άποψη ότι στή δημιουργία των σύγχρονων οργανωτικών μορφών, πέρα από τους αντικειμενικούς συντελεστές και σε σύνδεση μ' αυτούς, πρέπει να λαμβάνεται υπόψη η διαφορικότητα των χαρακτήρων και των ατομικότητων των εργαζομένων. Το συνδεόμενο με την επέκταση της έπιστημονικοτεχνικής επανάστασης καθολικό, πιά, αίτημα για την άυτενεργο συμμετοχή των εργαζομένων στην παραγωγική διαδικασία και στή διαμόρφωση των συνθηκών εργασίας, μόνο πάνω στή βάση αυτή είναι δυνατό να εφαρμοστεί. Έξάλλου, σ' αυτό το αίτημα θέλησε να άνταποκριθεί, αυτή την άνάγκη θέλησε να εύνουχίσει η σύγχρονη μορφή οργάνωσης της εργασίας, η γνώση με το όνομα human relations (άνθρώπινες σχέσεις).

Κύριος σκοπός των «άνθρώπινων σχέσεων» είναι η αύξηση της παραγωγικότητας της εργασίας, όχι όμως με τη μέθοδο του έξαναγκασμού, αλλά αντίθετα: κάνοντας τους εργαζόμενους να ενδιαφέρονται για την παραγωγή σαν ατομικότητες και σαν να πρόκειται για δική τους υπόθεση. Σε αντίθεση με το άυταρχικό σύστημα του τυλορισμού, όπου η τεχνολογία της παραγωγικής διαδικασίας είναι φτιαγμένη έτσι που ο εργαζόμενος να λειτουργεί σαν το άπόλυτο ενεργομένο της, σαν το άπλο μέσο της παραγωγικής διαδικασίας (και το προϊσταμένο της εργασίας), χωρίς έστω και την ελάχιστη δυνατότητα για άυτόβουλη δράση, η σχολή των «άνθρώπινων σχέσεων» έξηρε τη σημασία της άυτόβουλης πρόδσης του ατόμου στην παραγωγική διαδικασία και στην εργασιακή κοινότητα. Αυτός ο τρόπος οργάνωσης της εργασίας δίνει μεγάλη προσοχή στην έξάλειψη της μονότονου και άνιαρης εργασίας και ενδιαφέρεται για τον έξανθρωπισμό του παραγωγικού περιβάλλοντος: τη βελτίωση των όρων προστασίας των εργατών από τα εργατικά άτυχήματα, την εύνη και την άισθητική του παραγωγικού περιβάλλοντος, την εκπαίδευση και τη μετεκπαίδευση των εργαζομένων, αλλά πάνω άπ' όλα ενδιαφέρεται για τη δημιουργία άποδεκτών από όλους τυπικών (formal) και άτυπικών (informal) ανθρώπινων σχέσεων στο χώρο της δουλειάς. Για το σκοπό αυτό, οι ειδικοί της σχολής «άνθρώπινες σχέσεις» έπεξεργάστηκαν εξειδικευμένες μεθόδους έπηρεασμού των ανθρώπων για την επέτυξη της άρμονικής συνεργασίας άνάμεσα στις εργασιακές ομάδες και άνάμεσα στα άτομα με διαφορετικούς χαρακτήρες. Το σύστημα αυτό της οργάνωσης και διεύθυνσης δίνει προσοχή στον παράγοντα της καλής διάθεσης των εργαζομένων, στην τελειοποίηση της «βιομηχανικής δημοκρατίας», στή δημιουργία προσωπικών σχέσεων και δεσμών μεταξύ των εργαζομένων, επιδιώκει το «διάλογο» άνάμεσα στους εργάτες και τη διεύθυνση, κλπ. Κύριος σκοπός όλων αυτών είναι, όπως είπαμε, η αύξηση της

6. Βλέπε στή συλλογή μελετών με τον τίτλο *Βιομηχανική κοινωνιολογία*, Βουδαπέστη, 1969, σελ. 225-226.

παραγωγικότητας τῆς ἐργασίας καί, συνεπῶς, ἡ αὐξηση τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ κέρδους.⁷

Τὸ αἷτημα γιὰ τὴν αὐτοβουλὴ ἐνεργὸ συμμετοχῆ τῶν ἐργατῶν στὴ διαμόρφωση τοῦ παραγωγικοῦ περιβάλλοντος ἄρχισαν νὰ παίρουν ὑπόψη στὰ σοβαρά καί στὴν ἀντιμετώπιση τῶν προβλημάτων, πού στὸ σημερινὸ στάδιο τῆς ἀνάπτυξης δημιουργεῖ τὸ σύστημα-ἄλυσίδα πού φέρνει τὸ ὄνομα τοῦ Ἀμερικανοῦ ἐργοστασιαρχῆ Φόρντ. Ἀπὸ αὐτὴ τὴν ἄποψη, εἶναι ἄξιες προσοχῆς οἱ καινοτομίες πού εἰσήγαγε τὸ συνηθιστὸ ἐργοστάσιο παραγωγῆς αὐτοκινήτων Βόλβο, μὲ τὴ δημιουργία ἑνὸς νέου συστήματος-ἄλυσίδας, πού καταργεῖ τὴν ὑποχρεωτικὴ πρόσδεση τοῦ ἐργάτη στὴν αὐστηρὴ, μονότονη τεχνολογία τῆς παραγωγικῆς διαδικασίας καί στὸ ρυθμὸ τῆς ἀδιάλειπτα λειτουργοῦσας «ἄλυσίδας».

Στὸ νέο αὐτὸ σύστημα ὁ ἐργάτης ἀποκτᾶ μιὰ σχετικὴ ἀυτονομία κίνησης· τοῦ δίνεται ἡ δυνατότητα—μέσα στὰ περιθώρια τῆς παραγωγικῆς διαδικασίας—ν' ἀναπτύξει μιὰ ὀρισμένη αὐτοβουλὴ δράση. Παράλληλα, τὸ νέο σύστημα βελτιώνει τὶς συνθήκες καί τὸ περιβάλλον τοῦ χώρου τῆς δουλειᾶς, ἐξοφελίζοντας στοὺς ἐργάτες διαλείματα ξεκούρασης, ἀναψυχῆς καί ἀνασύνταξης τῶν δυνάμεών τους. Γενικά, τὸ νέο αὐτὸ σύστημα-ἄλυσίδα ἐπιδιώκει (καί σὲ μεγάλῳ βαθμῷ τὸ πετυχαίνει) τὴν ταύτιση τοῦ ἐργάτη μὲ τὴ δουλειά του καί μὲ τὸ παραγωγικὸ του περιβάλλον, μέσα στὸ ὁποῖο ὁ ἐργάτης δὲν ἔχει τὴν αἴσθησι ὅτι εἶναι ἕνα ἄπλο μέσο, ἀφοῦ, ὡς ἕνα βαθμῷ, μπορεῖ νὰ διατηρεῖ καί νὰ ἀσκεῖ τὴν αὐτονομία του.⁸

Ἰδιαιτέρα ὅταν ἀναφερόμαστε σὲ θετικὰ παραδείγματα ἀπὸ τὸ μὴ σοσιαλιστικὸ χῶρο, δὲν πρέπει νὰ μᾶς διαφεύγει ὅτι ἡ παραγωγικὴ ὀργάνωση, στὴ σχέση της πρὸς τὸν ἐργαζόμενο, δὲν ἐκπροσωπεῖ μόνο τὰ αἰτήματα καί τὶς ἀνάγκες τῆς δοσμῆνης παραγωγικῆς ἐπιχείρησης, ἀλλὰ εὐρύτερες ἀνάγκες καί αἰτήματα. Ἐδῶ τονίζω τὸ σημαντικότερο, ἀπὸ θεωρητικῆς ἄποψης, γεγονός ὅτι *στὸ σημερινὸ κόσμον οἱ κοινωνικὲς σχέσεις καί τὰ κοινωνικά (ταξικά) συμφέροντα ἀποτελοῦν τὸ εὐρύτερο ὑποχρεωτικὸ βάθος πάνω στὸ ὁποῖο στηρίζεται τὸ κοινωνικὸ ὀργανωτικὸ σύστημα, συμπεριλαμβανομένου καί τοῦ συστήματος παραγωγικῆς ἐργασίας.*

Ἡ πρακτικὴ σπουδαιότητα αὐτῆς τῆς διαπίστωσης, γιὰ τὶς σοσιαλιστικὲς χῶρες, συνδέεται

μὲ τὸ γεγονός ὅτι τὰ σύγχρονα μοντέλα ὀργάνωσης γεννήθηκαν καί πρωτοεφαρμόστηκαν μέσα σὲ καπιταλιστικὲς συνθήκες—γιὰ τὴν ἐξυπηρέτησή τους. Συχνά, ἡ τόσο σπουδαία καί γιὰ τὶς σοσιαλιστικὲς χῶρες ἀποδοτικότητα αὐτῶν τῶν ὀργανωτικῶν μοντέλων ἐπισκιάζει τὸ γεγονός τῆς καπιταλιστικῆς τους προέλευσης. Ἔτσι, ἡ ἐφαρμογὴ αὐτῶν τῶν μοντέλων στὶς συνθήκες τοῦ σοσιαλισμοῦ γίνεται συχνά μὲ τὴν πλήρη παραγνώριση αὐτῆς τῆς ιδιότητος. Καί τὸ χειρότερο, ὄχι σπάνια, σ' αὐτὲς τὶς («νέες») ὀργανωτικὲς μορφές, δίνεται ἀβασάνια τὸ ἐπιθετὸ «σοσιαλιστικὴ»... Βέβαια, ὡς ἕνα βαθμῷ, καί μ' αὐτὸ ἐξηγεῖται τὸ ὅτι, ὡς τώρα, δὲν ἔγιναν σοβαρὲς προσπάθειες γιὰ τὴ δημιουργία ὀργανωτικῶν μορφῶν τῆς παραγωγικῆς δραστηριότητας μὲ σαφῆ σοσιαλιστικὸ ἀξιολογικὸ σύστημα ἀναφοράς, πού ν' ἀντιστοιχοῦν πλήρως στὸ σοσιαλιστικὸ χαρακτῆρα τῆς κοινωνίας, στὶς ιδιομορφίες καί τὶς ἐμπειρίες τῆς δοσμῆνης χῶρας.

Ἡ ἔλλειψη (ὡς τώρα) ἀξιολογῶν πρωτοβουλιῶν γιὰ τὴ δημιουργία τῶν ἀναγκαίων νέων μορφῶν σοσιαλιστικῆς ὀργάνωσης τῆς παραγωγικῆς δραστηριότητας στὴ βιομηχανία, ἐπηρέασε ἐνισχυτικὰ τὴν ἀρκετὰ διαδομῆν ἄποψη πῶς οἱ μορφές ὀργάνωσης, πού σηματοδοτοῦν τὴ βιομηχανικὴ ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ, ἀποτελοῦν καί γιὰ τὶς σοσιαλιστικὲς χῶρες—στὸ βαθμῷ καί στὶς περιπτώσεις πού ὑποχρεώνονται νὰ παρακολουθηθοῦν τὶς ἴδιες διαβαθμίσεις τῆς βιομηχανικῆς ἐξέλιξης—τὰ ὑποχρεωτικὰ ἔτοιμα μοντέλα ὀργάνωσης τῆς παραγωγῆς. Φυσικά, μὲ τὰ λόγια, τονίζεται πάντοτε ἡ ἀνάγκη τῆς κριτικῆς στάσης ἀπέναντι στὶς καπιταλιστικὲς ὀργανωτικὲς μορφές, ἀλλὰ στὴν πράξη, συνήθως, αὐτὸ δὲν γίνεται. Συχνά παρατηρεῖται τὸ φαινόμενο τῆς μηχανικῆς ἀντιγραφῆς. Μόλις τώρα ἄρχισαν νὰ διαμορφώνονται οἱ προϋποθέσεις γιὰ τὴ δημιουργία τῆς ἐπιστήμης τῆς σοσιαλιστικῆς ὀργάνωσης καί διεύθυνσης. Ὅπως δὲν ποτε, ἐκφράζει μιὰ γενικότερη κατάσταση ἡ διαπίστωση τῶν σοβιετικῶν ἀκαδημαϊκῶ Ρουμιάντσφ, ὅτι «στὶς μέρες μας οἱ ἀνάγκες τῆς σοσιαλιστικῆς ἀνάπτυξης, ἡ σημαντικὴ αὐξηση τῶν διαστάσεων τῆς σοσιαλιστικῆς παραγωγῆς, οἱ ποιοτικὲς ἀλλαγές πού ἔγιναν στὴ δομὴ τῆς λαϊκῆς οἰκονομίας, ἡ ἐπιτάχυνση τῶν ρυθμῶν τῆς ἐπιστημονικῆς καί τῆς τεχνικῆς προόδου, ἀπαιτοῦν τὴν ἐπεξεργασία τῆς ἐπιστήμης τῆς ὀργάνωσης καί διεύθυνσης».⁹

Σ' ὅλο τὸ σοσιαλιστικὸ χῶρο φαίνεται νὰ ἔχει γίνῃ συνείδηση τὸν ἄμεσα ἐνδιαφερομένων (τῶν καθοδηγητῶν) ὅτι ὁ ἐκσυγχρονισμὸς τοῦ συστήματος τῆς ὀργάνωσης καί διεύθυνσης, στὸ σύνολό του καί στὰ συστατικὰ του στοιχεῖα, συνιστᾷ οὐσιαστικὸ συντελεστὴ στὴν πάλη γιὰ τὴ νίκη στὴν

7. Λεπτομερὴ εἰκόνα, γιὰ τὶς θεωρητικὲς βάσεις τῆς ὀργανωτικῆς μορφῆς τῶν «ἀνθρώπινων σχέσεων» καί γιὰ τὶς ἄλλες σύγχρονες μορφές ὀργάνωσης καί διεύθυνσης, ἀπὸ τὸν «τεϋλορισμὸ» καί πέρα, δίνει ὁ σοβιετικὸς ἐπιστήμονας, εἰδικὸς τοῦ θέματος, Ντ. Μ. Γκβισιάνι, στὴ μονογραφία του μὲ τίτλο Ὁργάνωση καί διεύθυνση, Μόσχα, 1970. Βουδαπέστη, 1972.

8. Περὶ σπότερα γιὰ τὸ «πείραμα» τοῦ Βόλβο βλέπε στὸ οὐγενικὸ περιοδικὸ *Μαγκναροσάγκ*, 1973, Νο 41.

9. Βλέπε τὸν πρόλογο στὸ βιβλίο τοῦ Γκβισιάνι, σελ. 6.

οικονομική άμίλλα με τόν καπιταλισμό· άποτελεί ένα σπουδαίο συντελεστή στην προσπάθεια για τήν πληρέστερη άξιοποίηση τών δυνατοτήτων τής οικονομικής ανάπτυξης, πού σε ύπολανθάνουσα κατάσταση κρίθουν μέσα τους οι σχέσεις τής κοινωνικής (σοσιαλιστικής) ιδιοκτησίας και ό κομμουνιστικός προσανατολισμός τής οργανωμένης κοινωνίας.

Όμως, στό σοσιαλισμό, οι καινοτομίες και οι βελτιωτικές προσπάθειες πού άφορούν τήν όργάνωση και τή διεύθυνση, για να τελεσφορήσουν, πρέπει να προωθούν τό θέμα τής σοσιαλιστικής στάσης τών εργαζομένων προς τήν εργασία. "Ετσι ή (τεχνικιστική) άποψη πού αντιμετώπιζει στενόκαρδα τό πρόβλημα τού εκσυγχρονισμού τής όργάνωσης και τής διεύθυνσης, σάν πρόβλημα προσαρμογής στις άπαιτήσεις τής τεχνικής και τής βιομηχανικής προόδου και όχι σάν κατ' έξοχήν κοινωνικό πρόβλημα, δυσχεραίνει άντί να προωθει τή λύση του.

Είναι βέβαια σωστό ότι οι όργανωτικές διαδικασίες πού αντιστοιχούν στα διαφορετικά στάδια τής βιομηχανικής ανάπτυξης είναι άδύνατο να ύπερπηδηθούν. "Ετσι οι σοσιαλιστικές χώρες πού έχουν να διανύσουν αυτά τά στάδια θα έχουν ν' αντιμετώπισουν όργανωτικά πρόβλήματα παρόμοια με έκείνα πού ωρτίτερα άντιμετώπισαν οι καπιταλιστικές χώρες, πού πέρασαν άπ' αυτά τά στάδια. Είναι όμως επίσης σωστό—και αυτό έχει ξεχωριστή σημασία για τή μαρξιστική έρευνα—ότι οι διαδικασίες αυτές, παρεμβαλλόμενες άπό τό σοσιαλισμό, ύπόκεινται σε ουσιαστικές αλλαγές. "Ο σοσιαλισμός και στις συνθήκες τής βιομηχανικής επανάστασης—σε περιορισμένο, φυσικά, ποσοστό άπ' ό,τι στις συνθήκες τής επιστημονικο-τεχνικής επανάστασης—πρέπει να επιδιώκει τήν εφαρμογή, στην παραγωγική όργάνωση, τού αίτηματος τού εξανθρωπισμού τής εργασίας. Πρόκειται για όριστικό αίτημα πού ξεχωρίζει τή σοσιαλιστική άπό τήν καπιταλιστική νοοτροπία—και στό θέμα τής όργάνωσης. Κάτω άπό αυτό τό πρίσμα κρίνουμε ή καπιταλιστική όργάνωση, παρά τις ουσιαστικές αλλαγές πού έχουν γίνει σ' αυτή, παρουσιάζει μιá συνέπεια, με τήν έννοια ότι και οι πιο σύγχρονες μορφές τής καπιταλιστικής παραγωγικής όργάνωσης στηρίζονται στην άρχή-όδηγό τής αύξησης τής καπιταλιστικής παραγωγικής άποδοτικότητας και τού κεφαλαιοκρατικού κέρδους.

Αυτή έδώ ή κατηγορηματική τοποθέτησή μας άπέναντι στην καπιταλιστική όργάνωση δέν πρέπει να σταθεί έμπόδιο στό να δούμε τή μεγάλη σημασία πού έχουν—και για τις σοσιαλιστικές χώρες—οι αλλαγές πού έγιναν, τα τελευταία 50-60 χρόνια, στη βιομηχανική όργάνωση και στην όργάνωση και διεύθυνση, γενικότερα, στόν καπιταλιστικό χώρο. Τηρουμένων τών αναλογιών, ή

στάση τών σοσιαλιστικών χωρών άπέναντι στις νέες όργανωτικές μορφές τού καπιταλισμού πρέπει να είναι παρόμοια με τή στάση πού έφάρμοσε ό Λένιν άπέναντι στόν Τεϋλορισμό: "Η ύπόδειξη τού Λένιν για τήν άξιοποίηση τού συστήματος τού Τεϋλορ συνοδεύεται άπό τήν κατηγορηματική παρατήρηση για τήν έλλειψη άνθρωπισμού σ' αυτό τό σύστημα.¹⁰

Γιά τό σοσιαλισμό πού επιδιώκει τόν εξανθρωπισμό τής εργασίας προέχει να τονιστεί ή ιδέα ότι ή άξιοποίηση τών καπιταλιστικών μορφών όργάνωσης και διεύθυνσης πρέπει να γίνεται με τή σαφή και συστηματική επιδίωξη τής διαλεκτικής ύπερβάσης τους, με τή σαφή και συστηματική επιδίωξη τής δημιουργίας σοσιαλιστικών μορφών όργάνωσης και διεύθυνσης. Πρόκειται για αίτημα πού θα πρέπει στό μέλλον να γίνει καθολική πράξη.

Πάντως, είναι ένθαρρυντικό ότι άρχισε να επιδιώκεται σαφώς ή διερεύνηση τής όργάνωσης και τής διεύθυνσης σάν μέρος τού όλου. "Εδώ εφαρμόζεται στην έρευνα τού θέματος τής όργάνωσης και διεύθυνσης ή συσχέτιση: Κοινωνία - "Οργάνωση - "Ατομο - "Οργάνωση - Κοινωνία. Με τήν εισαγωγή τού συντελεστή κοινωνία στην εξέταση τής στάσης τού εργαζόμενου προς τήν εργασία του έχει ήδη άποδειχτεί ότι στό μέλλον, σε πολύ μεγαλύτερο βαθμό, πρέπει να λαμβάνεται ύπόψη ή παρουσία τής κοινωνικής έπιρροής στη διαμόρφωση τής συμπεριφοράς τού εργαζόμενου στό χώρο τής δουλειάς του. Και είναι φανερό πώς ή εφαρμογή αυτής τής ύπόδειξης, αυτής έδώ τής συσχέτισης στην πράξη, θα επηρεάσει κατά καιριο τρόπο τήν όργανωτική και διευθυντική δραστηριότητα στό σοσιαλισμό. Για τή βαθύτερη κατανόηση αυτής τής διαπίστωσης άρκει να σημειωθεί πώς, στις συνθήκες τού σοσιαλισμού, ή ιδέα τής εισαγωγής νέων μορφών όργάνωσης προϋποθέτει τήν κυοφορία τής μέσα στό άμεσο και τό ευρύτερο πεδίο τών κοινωνικών και τών άνθρωπινων σχέσεων. Χωρίς αυτές τις προπαρασκευαστικές διαδικασίες, ή εισαγωγή τών νέων όργανωτικών μορφών άποτελεί τυπική πράξη χω-

10. Να τί έλεγε ό Λένιν, τό 1918, για τό σύστημα Τεϋλορ: «Τό σύστημα Τεϋλορ, όπως και κάθε πρόσδος τού καπιταλισμού, συνδυάζει τήν εκλεπτυσμένη θηριωδία τής άστικής εκμετάλλευσης με μιá σειρά άπό τις πιο πλούσιες επιστημονικές κατακτήσεις στό ζήτημα τής άνάυσης τών μηχανικών κινήσεων στη δουλειά, στην κατάργηση τών περιττών άδέξιών κινήσεων στην επεξεργασία τών πιο σωστών μεθόδων δουλειάς, στην εισαγωγή τών καλύτερων συστημάτων καταγραφής και έλέγχου, κ.λπ. "Η σοβιετική δημοκρατία πρέπει με κάθε θυσία να υιοθετήσει ό,τι καλύτερο ύπάρχει στις κατακτήσεις τής επιστήμης και τής τεχνικής σ' αυτό τόν τομέα. "Η πραγμάτωση τού σοσιαλισμού καθορίζεται ακριβώς άπό τό άν θα πετύχουμε να συνδυάσουμε τή σοβιετική έννοια και τή σοβιετική όργάνωση τής διοίκησης με τις νέωτατες πρόσδους τού καπιταλισμού...». Λένιν, *Διαλεκτά έργα*, Έκδόσεις «Νέα Έλάδα», 1951, τόμος 2, σελ. 434.

ρίς οὐσιαστικό ἀποτέλεσμα. Μάλιστα, τὸ συνηθισμένο ἀποτέλεσμα τῆς αὐταρχικῆς εἰσαγωγῆς νέων ὀργανωτικῶν μορφῶν εἶναι, «στὴν καλύτερη περίπτωση», ἡ ἀδιαφορία τῶν ἐργαζομένων γιὰ τὶς «ἀπαιτήσεις» τῶν νέων ὀργανωτικῶν μορφῶν.

Καί οἱ παρατηρήσεις αὐτές ἐνισχύουν τὴν ἄποψη ὅτι μία, πρόσφορη γιὰ θεωρητικὴς γενικεύσεις, ἔρευνα γιὰ τὴν σοσιαλιστικὴ ἐπιστημονικο-τεχνικὴ ἐπανάσταση θὰ ἔπρεπε νὰ ξεκινούσε ἀπὸ τὰ πραγματικά δεδομένα καὶ τὶς πραγματικὲς δυνατότητες τῶν σοσιαλιστικῶν χωρῶν, καὶ ὄχι ἀπὸ λογικὲς ἀφαιρέσεις (π.χ. ἀπὸ τὴ «λογικὴ τῆς ἀνάπτυξης τῆς τεχνικῆς», ἢ ἀπὸ τὴ «λογικὴ τῆς ἀνάπτυξης τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων», κλπ.), γιὰ νὰ συσχετίσει στὴ συνέχεια τὴν πραγματικότητα μὲ τὴν ἀφηρημένη λογικὴ καὶ γιὰ νὰ «πάρει», ἔτσι, τὴν προσιτὴ καὶ στὸν πρακτικό νοῦ διαλεκτικὴ τῆς πραγματικότητας, πάνω στὴν ὁποία θὰ μπορούσε, τώρα πιά, νὰ ἐπεξεργαστεῖ τὸ ἀθεντικό μοντέλλο τῆς σοσιαλιστικῆς ἐπιστημονικο-τεχνικῆς ἐπανάστασης, κάνοντας τὴν ἀναφορά στὸν κομμουνισμό πού ἀποτελεῖ τὸ νόημα τῆς ἱστορικῆς ὑπαρξῆς τοῦ σοσιαλισμοῦ.

Βασικὴ ἐπιδίωξη μιᾶς τέτοιας ἔρευνας θὰ ἔπρεπε νὰ εἶναι ἡ ἀποκάλυψη τῶν δυνατοτήτων καὶ τῶν μέσων γιὰ τὸν περιορισμό καὶ τὴν ὑπέρθωση τῆς ἀλλοτριώσεως, ὅπου καὶ μὲ ὅμοια μορφή ἐμφανίζεται. Γιὰ τὸ παρόν καὶ γιὰ τὸ ἄμεσο μέλλον, ἰδιαίτερα, οἱ σοσιαλιστικοὶ ἠθικοὶ ὄροι ζωῆς τῶν ἀνθρώπων καὶ τῆς κοινωνίας συνιστοῦν, ὅπως ὀδηγοί, οὐσιαστικὸ συντελεστὴ στὴν ἀντιμετώπιση τῶν φαινομένων τῆς ἀλλοτριώσεως. Στὴ συνέχεια γίνονται μερικὲς νύξεις πάνω σ' αὐτὸ τὸ ζήτημα.

3. ἡ ἠθικὴ πλευρὰ τοῦ προβλήματος

α) Πλαστονογοὶ τῆς ἠθικῆς μιᾶς χώρας εἶναι ὅλοι οἱ κάτοικοι τῆς

Σ' ὅλο τὸ σοσιαλιστικὸ χῶρο, οἱ κοινωνιολογικὲς ἔρευνες μὲ ἀξιώσεις θεωρητικῶν γενικεύσεων, πού ἀφοροῦν τὶς συνθήκες στοὺς χώρους δουλειᾶς, περιορίζονται μὲ ἀποκλειστικὸ σχεδὸν τρόπο στὸ χῶρο τῆς βιομηχανίας, στὶς βιομηχανικὲς ἐπιχειρήσεις. Ὁ τριτογενὴς τομέας καὶ ἡ δουλειὰ τοῦ γραφείου βρίσκονται ἔξω ἀπὸ τὸ ὀπτικό πεδίο αὐτῶν τῶν ἐρευνῶν. Ἐξᾴλλου, ὁ τριτογενὴς τομέας εἶναι ἐπίσης ἔξω ἀπὸ τὸ ὀπτικό πεδίο τῆς θεωρητικῆς κοινωνικῆς σκέψεως, γενικότερα. Μόλις τώρα ἀρχίζουν νὰ διακρίνονται οἱ προσοπτικὲς γιὰ νὰ σπάσει τὸ ἰδεολογικὸ φράγμα καὶ σ' αὐτὸ τὸν τομέα.

Αὐτὸ, ἀναμφίβολα, συνδέεται μὲ τὴ στροφὴ στὴν οικονομικὴ πολιτικὴ τῶν σοσιαλιστικῶν χωρῶν. Ἡ μετάβασή τους στὸ στάδιο τῆς ἐνατι-

κῆς οικονομικῆς ἀνάπτυξης συνεπάγεται τὴν ἀξίωση τοῦ ρόλου τοῦ τριτογενοῦς τομέα. Καὶ εἶναι πιά γενικά παραδεχμένο ὅτι, μὲ ἐξαιρέσει τὴν παιδεία καὶ τὴν βιοενομηκὴ περίθαλψη, τομῆς στοὺς ὁποίους οἱ σοσιαλιστικὲς χώρες προπορεύονται, στοὺς ἄλλους κλάδους τοῦ τριτογενοῦς τομέα—σὲ διαφορετικὸ βαθμὸ ἢ καθεμίᾳ—καθυστεροῦν.

Καὶ ἀπὸ θεωρητικὴ ἄποψη εἶναι ἐνδιαφέρον τὸ ὅτι ἡ ἰδέα τῆς ἀνάπτυξης τοῦ τριτογενοῦς τομέα, ὡς τώρα, ἄγγιξε πολὺ ἀμυδρά τὴν κυρίαρχη ἀναπτυξιακὴ ἰδεολογία τῶν σοσιαλιστικῶν χωρῶν, πού εἶχαν σάν πρότυπο τους τὸ ἀναπτυξιακὸ μοντέλλο τῆς Σοβιετικῆς Ἐνώσεως. Οἱ συνθήκες ἐργασίας αὐτοῦ τοῦ τομέα καὶ οἱ ἀποδοχῆς τῶν ἐργαζομένων, ἀλλὰ καὶ ἡ ἴδια ἡ ἀνάπτυξη τοῦ τριτογενοῦς τομέα, στὴν ἀναπτυξιακὴ πολιτικὴ καὶ στὴν πολιτικὴ ἰδεολογία αὐτῶν τῶν χωρῶν (κυρίως τῆς Σοβιετικῆς Ἐνώσεως) λειτουργοῦσαν σάν ἐγκυριακὸ παράγοντες, χωρὶς δική τους ἀυτόνομη ἐπίδραση στὴ διαμόρφωση τῶν οικονομικῶν καὶ τῶν πολιτικῶν πραγμάτων τῆς χώρας. Αὐτὸ τὸ φαινόμενο ἀνάγεται σὲ δύο ἰδέες-κλειδιά γιὰ τὴν οἰκοδόμηση τοῦ σοσιαλισμοῦ, μὲ βάση τὰ ρωσικά δεδομένα καὶ τὶς τότε διεθνεῖς συνθήκες: α) στὴν ἰδέα πού ἀναφέρεται στὸν ἀποφασιστικὸ ρόλο τῆς μεγάλης βιομηχανίας στὴν οἰκοδόμηση τοῦ σοσιαλισμοῦ καὶ β) στὴν ἰδέα πού ἀναφέρεται στὸν ἡγεμονικὸ ρόλο τοῦ βιομηχανικοῦ, πρῶτ' ἀπ' ὅλα, προλεταριάτου στὴν οἰκοδόμηση τοῦ σοσιαλισμοῦ. Σ' αὐτές τὶς δύο συναφεῖς ἰδέες στηρίχτηκε καὶ ἡ πολιτικὴ ἰδεολογία τῆς περιόδου τῆς ἐκτακτικῆς ἀνάπτυξης. Ἡ οὐσία αὐτῆς τῆς συνάφειας ἔχει ὡς ἐξέλιξη: Ἡ ἀνάπτυξη τῆς μεγάλης βιομηχανίας συντελεῖ στὴν ἀριμετρικὴ ἀνάπτυξη τοῦ βιομηχανικοῦ προλεταριάτου, πού συνιστᾷ τὴν κύρια ταξικὴ δύναμη γιὰ τὴν ἄσκηση τοῦ ἡγεμονικοῦ ρόλου τῆς ἐργατικῆς τάξεως γενικά, ἐνῶ ἡ ἐξασφάλιση τοῦ ἡγεμονικοῦ ρόλου τῆς ἐργατικῆς τάξεως (μὲ βασικὸ πυρῆνα τὸ βιομηχανικὸ προλεταριάτο) ἀποτελεῖ τὴν ἐγγύηση γιὰ τὴν πραγματοποίηση τῆς σοσιαλιστικῆς ἐκβιομηχάνισσης καὶ γιὰ τὴν οἰκοδόμηση τοῦ σοσιαλισμοῦ, γενικότερα. Στους κύκλους τῶν μαρξιστῶν ἰδεολογῶν καὶ τῆς πολιτικῆς ἡγεσίας γιὰ μισό, σχεδόν, αἰῶνα ἀποτελοῦσε ἀδιαφιλονίκητο ἀξίωμα τὸ ὅτι «μοναδικὴ ἡλικὴ βάση τοῦ σοσιαλισμοῦ μπορεῖ νὰ εἶναι ἡ μεγάλῃ μηχανικὴ βιομηχανία, πού εἶναι ἰκανὴ νὰ ἀναδιοργανώσει καὶ τὴ γεωργία».¹¹ Αὐτὴ ἡ γνωστὴ θέση τοῦ Λένιν ἀποτελέσει τὴν ἀρετηρία γιὰ τὸ πρότυπο τῆς ἀναπτυξιακῆς πολιτικῆς καὶ τῆς συναφοῦς πολιτικῆς ἰδεολογίας, πού τελί-

11. Λένιν, «Θέσεις γιὰ τὴν εἰρήνηση στὸ τρίτο συνέδριο τῆς Κομμουνιστικῆς Διεθνούς, σχετικὰ μὲ τὴν τακτικὴ τοῦ Κομμουνιστικοῦ Κόμματος Ρωσίας». Βλέπε ἀναφορά στὸ ἐγχειρίδιο *Πολιτικὴ οικονομία*, Πολιτικὲς καὶ λογοτεχνικὲς ἐκδόσεις, 1954, σελ. 432.

κά—μέσα ἀπό μία έντονη κομματική πολιτική διαμάχη—ἐπεκράτησε στή Σοβιετική Ένωσι.

Σύμφωνα μέ αυτή τήν αντίληψη, «σοσιαλιστική ἐκβιομηχάνιση σημαίνει τέτοια ανάπτυξη τής μεγάλης βιομηχανίας καί σέ πρώτη γραμμή τής βαρείας βιομηχανίας, πού νά ἐξασφαλίζει τήν ανασυγκρότηση τής λαϊκής οίκονομίας πάνω στή βάση τής πρωτοπόρας μηχανικής τεχνικής, τή νίκη τών σοσιαλιστικών μορφών οίκονομίας, τήν τεχνοοικονομική ανεξαρτησία τής χώρας ἀπό τήν κεφαλαιοκρατική περικύκλωση». «Η ανάπτυξη τής βαρείας βιομηχανίας ἀποτελεῖ τό κλειδί γιά τό σοσιαλιστικό μετασχηματισμό τής ἀγροτικής οίκονομίας, πάνω στή βάση τής πρωτοπόρας τεχνικής.» «Αποτελέσματα τής σοσιαλιστικής ἐκβιομηχάνισης είναι ν' αὐξάνεται ἀριθμητικά ή ἐργατική τάξη, νά μεγαλώνει τό εἰδικό βάρος τής καί ὁ καθοδηγητικός τής ρόλος στήν κοινωνία καί νά ἐνισχύονται οἱ βάσεις τής δικτατορίας τής ἐργατικής τάξης καί τής συμμαχίας τής μέ τήν ἀγροτιά.»¹²

Στήν περίοδο τής ἐκτατικής ἀνάπτυξης τοῦ σοσιαλισμοῦ, πάνω στή βάση αὐτοῦ τοῦ ἀναπτυξιακοῦ προτύπου, ή καθυστέρηση στήν ἀνάπτυξη τοῦ τριτογενούς τομέα σχετίζεται μέ τό γεγονός ὅτι σ' αὐτό τό στάδιο τής ἀνάπτυξης (μέσα σέ ἰδιόμορφες ἐσωτερικές καί διεθνείς συνθήκες) ή ἀνύψωση τοῦ βιοτικού ἐπιπέδου τοῦ λαοῦ ἐμφανιζόταν σάν τό ἐπακόλουθο τής βιομηχανικής ἀνάπτυξης, ὄχι ὅμως καί σάν ἀναγκαῖος ὁρος τής ἀνάπτυξης. Γι' αὐτό ἔχει καί θεωρητική σημασία τό ὅτι ή σημερινή σοβιετική ήγεςία, καί τό κόμμα στό σύνολό του, ἐκφράζοντας τή σύγχρονη πραγματικότητα, ἔχει ἐπανατοποθετηθεῖ στό ἐπίμαχο θέμα τής σχέσης τής οίκονομικής ἀνάπτυξης μέ τήν ἀνύψωση τοῦ βιοτικού ἐπιπέδου τοῦ λαοῦ.

Κάτω ἀπό τό πρίσμα αὐτῆς τής τοποθέτησης ή συμπεριφορά τών ἐργαζομένων τοῦ τριτογενούς τομέα ἀποκτᾶ σοβαρή σημασία. Ἡ ἀδιαφορία αὐτοῦ τοῦ στρώματος γιά τό πρόγραμμα ἀνύψωσης τοῦ βιοτικού ἐπιπέδου τοῦ λαοῦ, μπορεί νά θέσει σέ κίνδυνο τήν πραγματοποίηση τοῦ προγράμματος τής οίκονομικής ἀνάπτυξης, γενικότερα. Ἔτσι οἱ παράγοντες πού καθορίζουν τή συμπεριφορά αὐτοῦ τοῦ στρώματος τών ἐργαζομένων (οἱ ἀποδοχές, τό βιοτικό ἐπίπεδο, ή κοινωνική ὑπόληψη, οἱ ὅροι ἐργασίας τοῦ τριτογενούς τομέα, κλπ.) πούουν πιά νά εἶναι θέματα τρίτης σειράς καί σιγά-σιγά γίνονται ἰσοδύναμοι—μέ τούς «παραγωγικούς τομείς»—συντελεστές τής οίκονομικής ἀνάπτυξης.

Ὅσον ἀφορᾷ τήν Οὐγγαρία, οἱ πρώτες δειγματοληψίες καί διερευνητικές στόν τομέα αὐτόν μαρτυροῦν ὅτι ὑπάρχουν σοβαρότατα προβλήματα γιά λύση. (Καί ὅπως εἶναι γνωστό δέν εἶναι, πρῶτ'

ἀπ' ὅλα, ή Οὐγγαρία ἐκείνη, ὅπου στόν τομέα αὐτόν τά πράγματα δέν πάνε καλά.) Τά γεγονότα δείχνουν ὅτι στό χῶρο αὐτόν παρουσιάζονται συμπτώματα πλήρους ἀποξένωσης τών ἐργαζομένων ἀπό τή δουλειά. Ἐδῶ ἀναφέρομαι μόνο στή δουλειά τών γυναικῶν πού ἐργάζονται σάν ταμίες στά καταστήματα αὐτοεξυπηρέτησης.

Ξεχωρίζω, ἐδῶ, τίς ἐργάτριες τοῦ ταμείου, γιατί «στό βαθμό πού προχωροῦμε μπροστά, δηλαδή στό καθῶντο πού αὐξάνονται τά καταστήματα αὐτοεξυπηρέτησης καί ὅσο θά γίνεται ἐπικρατέστερο τό σύστημα τοῦ προπακεταρισματος τών εἰδῶν, θά μειώνεται ὁ ἀριθμός τών πωλητῶν, ἐνῶ οἱ ἀνάγκες σέ ταμίες θά αὐξάνονται». Ἡ διαπίστωση αὐτή ἔχει γίνει σ' ἕνα ἄρθρο τής *Νέσπαματσαίγκ*, τής ἐφημερίδας τοῦ οὐγγρικοῦ κομμουνιστικοῦ κόμματος, πού ἀναφέρεται στήν πολύ δύσκολη καί ὑπεύθυνη δουλειά τών ταμιά. Μεταφέρω ἐδῶ μερικες διαπιστώσεις τοῦ ἀρθρογράφου γιά τό στῶμα αὐτό τών ἐργαζομένων, πού σχετίζονται μέ τούς συντελεστές πού προξενοῦν τήν ἀποξένωση τοῦ ἐργαζόμενου ἀπό τήν ἐργασία του.

Ὁ ἀρθρογράφος στηριζόμενος στίς ἀπαντήσεις πού πήρε ἀπό τούς διευθυντές καί ἀπό τούς ἐργαζόμενους δύο μεσαίου μεγέθους καταστημάτων, σχετικά μέ τό φόρτο δουλειᾶς τοῦ ταμιά διαπιστώνει: Ἀνάλογα μέ τήν ἐποχή, μία ταμίας στή διάρκεια τής θάρδιας τής μετακινεῖ 400 μέχρι 1.200 καλάθια πάνω στόν πάγκο τοῦ ταμείου, ἐνῶ ἀπό καλήθι σέ καλήθι μετανεῖνει περίπου τρεῖς μέχρι ἔξι χιλιάδες κομμάτια ἐμπορεύματος, συνήθως μέ τό ἀριστερό χέρι, πού ἀντιστοιχεῖ σέ πολλές ἑκατοντάδες κιλά βάρους, ἐνῶ μέ τό δεξιό τής χέρι κυτᾶ στή μηχανή τίς τιμές αὐτῶν τών εἰδῶν—περίπου τρεῖς μέχρι ἔξι χιλιάδες φορές στή διάρκεια τής μιάς θάρδιας. Ἡ ταμίας ἐνός τέτοιου καταστήματος χτυπάει τά πλήκτρα τής μηχανῆς, κατὰ προσέγγιση, τόσες φορές ὅσες καί μία ἐπαγγελματίας δακτυλογράφος πού δουλεύει σέ γραφεῖο ή ταμίας, ὅμως ἐπιπρόσθετα, κάνει καί σωματική ἐργασία. Πολλές ἐργάτριες παραπονοῦνται πῶς ἀπό τό χτύπημα τών πλήκτρων πονεῖ διαρκῶς ή μέση τους. Ὅσες δέν μποροῦν νά δουλέψουν καθίσματα (μόνο ὀρθες μποροῦν νά δουλέψουν) παραπονοῦνται πῶς πονεῖν διαρκῶς τά πόδια τους, ἐνῶ τά χέρια τους μουδιάζουν, πρῆζονται καί ὄχι σπάνια παθαίνουν φλόγωση ἀπό τό συνεχές σύστημα τών καλαθῶν.

Ὁ ἀρθρογράφος ἀναφέρει¹³ ἐπίσης ὅτι τό «ρεπετόριο σέ εἶδη ἐνός μεσαίου καταστήματος φτάνει τίς τρεῖς μέ τέσσερες χιλιάδες. Τόσες εἶναι καί οἱ ἀντιστοιχες τιμές τών εἰδῶν. Ἡ ταμίας πρέπει νά τά γνωρίζει αὐτά, κατὰ τό πλεῖστον. Καί ὀφείλει νά δουλεύει πολὺ γρήγορα. Ὅποια

12. Πολιτική οίκονομία, σελ. 433-444.

13. Βλέπε στό ἄρθρο «Η τιμιότητα τών ἐργατιῶν τοῦ ταμείου», *Νέσπαματσαίγκ*, 17.2.1974.

κωλυσιεργεῖ, προκαλεῖ τὸ μένος τῶν πελατῶν καὶ τοῦ προϊσταμένου...».

Πιστεύω πὼς αὐτὲς οἱ νύξεις ἀρκοῦν γιὰ νὰ γίνῃ ἀντίληπτή μιὰ οὐσιαστικὴ πλευρὰ τοῦ ἠθικοῦ προβλήματος πού ἔχουν νὰ λύσουν οἱ σοσιαλιστικές χῶρες, καὶ πού συνίσταται στὴν κοινωνικὴ ἀνύψωση ὅλων τῶν ἐργαζομένων, ὅλου τοῦ λαοῦ, καὶ ὄχι μόνο μιᾶς τάξης ἢ ἐνὸς στρώματος.

Ἔτσι, κι ἂν ἀκόμα ὑποθέταμε ὅτι ἡ τυχόν ἐμμονὴ στὶς κυρίαρχες σήμερα συνθηκὲς στὸν τριτογενὴ τομέα δὲν θὰ παρεμπόδιζε τὴν πραγματοποίηση τῶν οικονομικῶν στόχων, καὶ πάλι θὰ ἔπρεπε νὰ παραδεχτοῦμε πὼς ἡ καθυστέρηση στὸν τομέα αὐτὸν ἐπενεργεῖ ἀνασταλτικὰ στὴ διαμόρφωση τῆς σοσιαλιστικῆς ἠθικῆς, γενικά, καὶ τῆς ἠθικῆς πού ἀφορᾷ τὴν ἐργασία, εἰδικότερα. Ἡ διατήρηση τῆς κατάστασης αὐτῆς, συνεπῶς, ἐπενεργεῖ ἀνασταλτικὰ στὴν προσπάθεια γιὰ τὸ ἀντιστάθμισμα καὶ τὸν περιορισμὸ τῆς ἀλλοτρίωσης.

Πρώτιστη θεωρητικὴ καὶ πρακτικὴ σημασίας ζήτημα εἶναι νὰ τονιστεῖ ὅτι ἡ ἠθικὴ συνείδηση καὶ οἱ ἠθικὲς σχέσεις, τὰ ἦθη μιᾶς χώρας, δὲν διαμορφώνονται ἀπὸ μιὰ μόνο κοινωνικὴ τάξη (στὴν περίπτωσή μας, τὴν ἐργατικὴ τάξη), ἀλλὰ ἀπὸ ὅλες γενικά τὶς κοινωνικὲς τάξεις καὶ τὰ στρώματα πού συναρτίζονται τὴ χώρα. Ἡ ἠθικὴ μιᾶς χώρας διαμορφώνεται στὴ δάση τῆς συνολικῆς κοινωνικῆς πράξης. Πλαστοουργοὶ τῆς ἠθικῆς εἶναι ὅλες οἱ ἐργαζόμενες τάξεις καὶ τὰ κοινωνικά στρώματα, ὅλοι οἱ κάτοικοί της, σάν φορεῖς ὄχι μόνο τῶν γενικῶν, ἀλλὰ καὶ τῶν ἰδιαίτερων, τῶν ἐπὶ μέρους συμφερόντων καὶ προσδοκιῶν τους. Ἀκόμα, στὴ διαμόρφωση τῶν ἠθῶν μιᾶς χώρας ἐπενεργοῦν οἱ ἰδιότυπες ἐθνικὲς ἱστορικὲς καὶ πολιτιστικὲς τῆς καταβολὲς καὶ παραδόσεις καὶ ἡ ἐνεργὸς παρουσία, στὴ ζωὴ τῆς χώρας, ἄλλων πολιτισμῶν καὶ ἄλλων ἐπιδράσεων ἄλλων λαῶν.

β) Οἱ προοπτικὲς τῆς ἠθικῆς ἀνάπλασης στὶς σοσιαλιστικὲς χῶρες

Οἱ προοπτικὲς τῆς ἠθικῆς ἀνάπλασης τῶν σοσιαλιστικῶν χωρῶν συνδέονται μὲ τὴν ἰκανότητά τους νὰ «περάσουν» μέσα ἀπὸ τὶς ἰδιαιτερότητές τους τὴν ἰδέα-ὁδηγὸ τοῦ σοσιαλισμοῦ καὶ τὸ ἀντίστοιχο πρόγραμμα ἀνύψωσης ὅλου τοῦ ἔθνους. Αὐτὸ σημαίνει ὅτι πρέπει νὰ ἐξασφαλίσουν τὴν αὐτοτελεῖ ἐνεργὸ συμμετοχὴ ὅλων τῶν πολιτῶν στὴν οικοδόμηση τῆς νέας, τῆς σοσιαλιστικῆς κοινωνίας.

Αὐτὸ ὅμως—μεταξὺ τῶν ἄλλων—προϋποθέτει τὴν ὑπαρξὴ σαφοῦς ἀντίληψης γιὰ τὴ σοσιαλιστικὴ ἠθικὴ, μιᾶς ἀντίληψης (θεωρίας) πού θὰ ἐπέτρεπε στοὺς ἀνθρώπους νὰ συνταγιάζων καὶ νὰ συνθέτουν μέσα τους, στὴ συνείδησή τους, μὲ τὸ δικὸ τους προσωπικὸ τρόπο, τὶς γενικὲς ἀρχές

καὶ τοὺς γενικούς κανόνες τῆς σοσιαλιστικῆς συμπεριφορᾶς μὲ τὶς ἐκάστοτε συγκεκριμένες κοινωνικὲς ἀπαιτήσεις, προτρέποντάς τους σὲ ἔργα, πού καὶ ἀπὸ ἠθικὴ ἄποψη νὰ ἐπενεργοῦν ἐπάνω τους ἀρτιωτικά. Μιά τέτοια ἠθικὴ, βέβαια, θὰ πρέπει ἀπὸ τὴ μιὰ μεριά νὰ ἀπεικονίζει μὲ πληρότητα τὴ δυναμικὴ τῆς ἱστορίας τοῦ σοσιαλισμοῦ καὶ τοῦ ἐργατικοῦ κινήματος, καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη νὰ βοηθᾷ τοὺς ἀνθρώπους νὰ κάνουν, σάν αὐτόνομα πρόσωπα, τὴ δικὴ τους ἐκτίμηση γιὰ τὸ παρελθόν καὶ τὸ παρόν τῆς κοινωνίας, πού οἱ ἴδιοι ἔχουν ταχθεῖ ν' ἀναμορφώσουν. Ἀναπόδραστος ὅρος γιὰ τὴν ἐπεξεργασία τῆς σοσιαλιστικῆς ἠθικῆς εἶναι ἡ κριτικὴ ἀνάλυση τῆς ἱστορίας τοῦ σοσιαλισμοῦ, ὅπως αὐτὴ διαμορφώθηκε στὴν πράξη.

Κι ὅμως, ἡ διερεύνηση τῶν διανθρώπινων ἠθικῶν σχέσεων, ὅπως αὐτὲς διαμορφώθηκαν μέσα στὴν ἐξηντάχρονη ἱστορία τοῦ ὀργανωμένου σέ κοινωνικὸ καθεστῶς καὶ σέ κράτος σοσιαλισμοῦ, ἐξακολουθεῖ νὰ παραμένει στόχος τοῦ μέλλοντος—τουλάχιστον ὅσον ἀφορᾷ τὴν «ἐπίσημη» ἠθικὴ ἐπιστήμη. Πέρα ἀπὸ τὶς ἀναφορὲς καὶ ἀναλύσεις πού περιέχουν μερικὰ λογοτεχνικά ἔργα πάνω στοῦ πολυσύνθετο καὶ δύσκολο αὐτὸ θέμα, στὴν εἰδικὴ ἐπιστημονικὴ φιλολογία τῶν χωρῶν αὐτῶν δὲν βρίσκουμε σχεδὸν τίποτα τὸ ἀξιόλογο γιὰ τὸ πὼς διαμορφώθηκαν, μέσα στὴν τόσο ταραχώδη καὶ ἀντιφατικὴ—καὶ ἀπὸ ἠθικὴ ἄποψη—ἱστορία τοῦ σοσιαλισμοῦ, οἱ ἠθικὲς σχέσεις τῶν ἀνθρώπων, τῶν ἀνθρώπινων ὁμάδων, τῶν τάξεων καὶ τῶν κοινωνικῶν στρωμάτων, καὶ γιὰ τὸ τί ρόλο ἐπαίξαν καὶ παίζουν σ' αὐτὲς τὶς διεργασίες τὰ διάφορα ἔθνη καὶ οἱ ἐθνότητες, μὲ τὴν ἰδιότυπη κουλτούρα τους καὶ τὴν ἰδιότυπη ἠθικὴ τους ἀντίληψη. Αὐτὸ ἀφορᾷ, ὅμως, μόνο τὴν ἱστορικὴ-πολιτικὴ πλευρὰ τοῦ ζητήματος, ἀφοῦ εἶναι ἐπίσης γεγονός ὅτι δὲν διαθέτουμε μιὰ θεωρία τῆς σοσιαλιστικῆς ἠθικῆς πού ν' ἀφορᾷ τὴν ἐργασία, μιᾶς ἠθικῆς πού νὰ στηριζέται στὴ συγκεκριμένη ἐπιστημονικὴ ἐξέταση τῶν ὑφιστάμενων συνθηκῶν ἐργασίας, συμπεριλαμβανομένων καὶ τῶν διατομικῶν, δια-προσωπικῶν σχέσεων, ὅπως αὐτὲς διαμορφώθηκαν στὴν πράξη. Μόλις τώρα ἄρχισαν νὰ γίνονται μερικὲς ἀξιόλογες προσπάθειες, ἰδιαίτερα ὅσον ἀφορᾷ τὴ σχετικὴ κοινωνιολογικὴ ἔρευνα.

Ἡ καθυστέρηση στὸν τομέα αὐτὸ, στοὺς μαρξιστὲς ἰδεολογικοὺς καὶ στοὺς εἰδικούς «ἠθικολόγους», συχνὰ δημιουργεῖ ἀφόρητες καταστάσεις, ὅταν οἱ «ἀπλοὶ ἄνθρωποι», ἀλλὰ καὶ οἱ κομματικοὶ προπαγανδιστὲς καὶ ὑποκινητὲς ζητοῦν ἐπιτακτικά ἀπὸ αὐτοὺς νὰ τοὺς ἀναπτύξουν τὴν ἰδυσκαλία τῆς σοσιαλιστικῆς ἠθικῆς καὶ τῆς ἠθικῆς τῆς ἐργασίας.

Πρόκειται γιὰ αἴτημα πού ἀνακύπτει ἀπὸ τὴ λογικὴ τῆς κοινωνικῆς πράξης: Ἡ ὀργανωμένη

κοινωνία (τό κόμμα, τό κράτος, κλπ.) απαιτεί από τους ανθρώπους νά κρίνουν τίς κοινωνικές και τίς ανθρώπινες σχέσεις και τή συμπεριφορά στή βάση τών άρχών και τών κανόνων τής σοσιαλιστικής ήθικης, πού όμως, σάν συγκροτημένη διδασκαλία, δέν υπάρχει. Αυτή ή κατάσταση ένισχύει τήν έμπειριστική, πραγματιστική νοοτροπία. Γιατί είναι νόμος ότι, όπου λείπει ή ζητούμενη θεωρία, εκεί εμφανίζεται τό εμπειρικό, τό πραγματιστικό γεγονός και ζητά τήν άναγωγή του στό άξίωμα τής θεωρίας. Όπως στήν ιδεολογία γενικά, έτσι και στή σφαίρα τής ήθικης δέν υπάρχουν κενό χώροι.

Και μέ τήν έλλειψη αυτή εξηγείται ή δυσκολία του «δημόσιου μαρξισμού» νά καταλάβει πώς, όσον καιρό θά ύφίσταται, δηλαδή θά αναπαράγεται, ή άποστερητική εργασία, ή εργασία μέ τήν στενή έννοια και ή εργασία μέ τήν πλατειά έννοια¹⁴ θά βρίσκονται σέ μιá όρισμένη διάσταση· νά καταλάβει πώς ή άποστερητική εργασία, από τό χαρακτηρη τής τόν ίδιο, είναι ξένη πρós τά μοντέλλα τής σοσιαλιστικής εργασίας και του σοσιαλιστικού ανθρώπου.

Κάτω από τό πρίσμα όλων αυτών μπορούμε νά δούμε τό μέγεθος τής βλαπτικότητας τής προσπάθειας νά προσδοθεί θεωρητικό έπίχρισμα στίς πραγματιστικές αναγκαιότητες. Στή βάση όλων αυτών πού αναπτύχθηκαν ως τώρα φαίνεται πόσο είναι ξένη, γιά ένα μαρξιστή, ή προσπάθεια αναγωγής μερικόν θέσεων του Λένιν (θέσεων που γεννήθηκαν μέσα στίς άπάνταστα δύσκολες συνθήκες τής πρώτης περιόδου τής Σοβιετικής Δημοκρατίας) σέ θεωρητικά άξιώματα τής κομμουνιστικής ήθικης. Έδώ υπάρχει ή σκέψη πώς «κάθε είδους χρήση δουλεία, όσοδήποτε βρώμικη και δύσκολη κι άν είναι», μπορεί, σέ μαζική κλίμακα, νά γίνεται «άπό τήν έσωτερική ανάγκη γιά τήν εργασία», άρκει νά όργανωθεί καλά και νά θεμε-

λιωθεί ανάλογα από τήν «κομμουνιστική ήθικη» προπαγάνδα.¹⁵

Ή πολύμορφη άπολογητική συμπεριφορά άπέναντι σέ καταστάσεις πού πρέπει νά ξεπερνιούνται (άντι νά δικαιώνονται από τους ιδεολόγους) έμποδίζει νά δούμε ότι ή έπεξεργασία τής σοσιαλιστικής ήθικης προϋποθέτει τήν κριτική στάση άπέναντι στήν πραγματικότητα του σοσιαλισμού.

Ή έπεξεργασία τής σοσιαλιστικής ήθικης και τής ήθικης πού άφορά τή σοσιαλιστική εργασία, δέν είναι ξερό έπιστημολογικό καθήκον, αλλά ύπόθεση τής συνολικής κοινωνικής πράξης, μέ άξονα τήν πολύμορφα και πολύτροπα εκδηλωνόμενη σοσιαλιστική δημοκρατία· μέ τήν έννοια ότι, α) ή έπιστημονικά γενικεύσιμη «ήθικη πρώτη ύλη» δέν γεννιέται μέσα στο γραφείο του ήθικολόγου, αλλά δημιουργείται μέσα στή ζωή και άποκρυσταλλώνεται σέ ήθικη αντίληψη, σέ ήθικες άρχές και νόρμες, μέσα από τίς πραγματικές κοινωνικές διεργασίες και μέσα από τήν ανθρώπινη ένταση πού γεννά ή αναμορφωτική σοσιαλιστική πράξη, και ότι β) σέ συνθήκες άνώτερου δημοκρατικού δημόσιου βίου ή ήθικη έπιστήμη μπορεί μέ μεγαλύτερη βεβαιότητα νά προσδιορίσει τό πεδίο τής έρευνάς της, νά σφυγμομετρήσει τόν ήθικό παλμό τών ατόμων και τής κοινωνίας και νά σταθμίσει τή διαλεκτική διαδικασία τής σοσιαλιστικής ήθικης, στήν πράξη.

Ή διερεύνηση τών άλλοτρωτικόν φαινομένων και τών δυνατότητων του περιορισμού τους και του ξεπεράσματός τους, εκτός από τήν παραπάνω ήθικολόγο στάση, πού άφορά τήν «όποιαδήποτε» εργασία, δυσχεραίνεται και μέ τή διάδοση του ισχυρισμού πώς άνάμεσα στήν ποιοτικά άνώτερη δημιουργική εργασία, πού μέ τήν έπιστημονικοτεχνική επανάσταση διευρύνεται, και τήν ήθικη και ανθρώπινη άρτίωση του ανθρώπου υπάρχει αναγκαίος δεσμός. Οί άρνητικές επιπτώσεις αυτής τής πλάνης γίνονται άφόρητες, όταν έξοβελίζεται από τό συλλογισμό τό γεγονός ότι ή ανάπτυξη τής έπιστημονικο-τεχνικής επανάστασης γίνεται μέσα στίς συνθήκες τής «σοσιαλιστικής έμπορευματοπαγωγής».

Από όλα αυτά άνακύπτει τό μέγα θεωρητικό και πρακτικό πρόβλημα, πού έτσι θά μπορούσε νά συνομειστεί: Πώς και σέ ποίο βαθμό είναι δυνατή ή καταπολέμηση τής άλλοτρώσης, μέσα σέ συνθήκες οικοδόμησης του σοσιαλισμού, όπου τό έμπόρευμα και τό χρήμα άξακολουθούν νά έμφανίζονται σάν τά αναπόδραστα μέσα τής οικονομικής και τής γενικότερης ανάπτυξης του; Πρόκειται γιά πολύπλευρο ερώτημα πού άφορά όλη τή μεταπλαστική κοινωνική δραστηριότητα, μέ κατεύθυνση τή σοσιαλιστική ολοκλήρωση. Ή θεω-

14. Στήν περίπτωση τής εργασίας μέ τή στενή έννοια, όρίζουμε τόν εργάτη στή σχέση του πρós τά εργασιακά καθήκοντα πού τό αντίθετται. Έδώ ενδιαφέρει ο άνθρωπος σάν παραγωγικό άτομο, σάν φορέας συγκεκριμένης ήθικης δύναμης. Ο εργάτης-άνθρωπος, σάν κοινωνικό άτομο, δηλαδή σάν φορέα του συνόλου τών κοινωνικών σχέσεων, ενδιαφέρει μόνο στο βαθμό πού ή εργασία του εκφράζει και ευρύτερους κοινωνικούς προσδιορισμούς.

Στήν περίπτωση τής εργασίας μέ τήν ευρεία έννοια όρίζουμε τόν εργάτη στή σχέση του πρós τήν κοινωνία γενικά, σάν κοινότητα πού στηρίζεται στήν ανθρώπινη εργασία. Έδώ ο εργάτης δέν νοείται, άπλώς, σάν φορέας συγκεκριμένων εργασιών ικανοτήτων, αλλά σάν φορέας ικανοτήτων πού όρίζουν τόν άνθρωπο σάν «ειδολογική ύπαρξη». Στή σχέση του πρós τήν εργασία όρίζουμε τή σχέση του πρós τό ανθρώπινο είδος και πρós τήν κοινωνία. Ή μεταπλαστική λειτουργία τής εργασίας, σ' αυτή τήν περίπτωση, ξεπερνά τά όρια του εργασιακού του περιβάλλοντος και τά όρια του «παραγωγικού ατόμου» και άφορά τήν κοινωνία, στό σύνολο τής, και τόν άνθρωπο-εργάτη σάν κοινωνικό άτομο και σάν φορέα «ουσιωστικόν ικανοτήτων» του ανθρώπινου είδους.

15. Βλέπε τό έγχειρίδιο *Οί βάσεις τής μαρξιστικής φιλοσοφίας*, Πολιτικές και λογοτεχνικές εκδόσεις, 1961, σελ. 760.

ρητική ἀπάντηση στό ἐρώτημα αὐτό—πού δέν ἐπιχειροῦμε νά δώσουμε ἐδῶ—πρέπει νά δοθεῖ στό πνεῦμα τοῦ ἀκόλουθου ἀξιώματος: Οἱ σοσιαλιστικές χῶρες, ἐπίμονα καί μεθοδευμένα, πρέπει νά ἐπιζητοῦν τήν ὀργανική ἐνσωμάτωση τῶν σοσιαλιστικῶν στόχων τῆς κοινωνίας στήν ἀναπτυξιακή οἰκονομική τους πολιτική, στό νομικό, θεσμικό καί ὀργανωτικό σύστημα, ἔτσι, πού οἱ στόχοι αὐτοί νά λειτουργοῦν σάν τά ἐσωτερικά κατευθυντή-

ρια κίνητρα-ὀδηγοί αὐτῶν τῶν συστημάτων, ὄχι μόνο στή συνολική τους λειτουργία, ἀλλά καί σ' ὅλα τά ἐπίπεδα καί σ' ὅλες τίς σφαῖρες τῆς δράσης τους. Μέ τό πέρασμα στήν ἱστορική φάση τῆς πραγματοποιήσεως τῆς σοσιαλιστικῆς ἐπιστημονικο-τεχνικῆς ἐπανάστασης, αὐτό τό σύνθετο καθῆκον φαίνεται νά γίνεται ἕνα ἀπό τά πιά ἐπίμαχα προβλήματα τῆς παραπέρα ἀνάπτυξης τοῦ σοσιαλισμοῦ.